

3299

BIBLIOTHECA ASIATICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

EDITED BY DR E ROER

VOL X

श्रीविश्वनाथकविराजविरचितं साहित्यदर्पणं नाम
अलङ्कारशास्त्रं ।

THE SĀHITYA-DARPANA

OR

MIRROR OF COMPOSITION,

A TREATISE ON LITERARY CRITICISM,

BY

VISWANATHA KAVIRAJA

THE TEXT REVISED FROM THE EDITION OF THE COMMITTEE
OF PUBLIC INSTRUCTION

By Dr E ROER

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

JAMES R. BALLANTINE LL D

SAYA
VISWANATHA

CALCUTTA

PRINTED BY J THOMAS BAPTIST MISSION PRESS

1851

CORRECTIONS

OF THE TEXT

४	५	६	७
८	११६	न ८	न ८
८	१८	न १०	न ८
८	१०	न ११	न १०
१०	१	न ११ मूलपाठ वेधनादपिमाऽभिधा ॥	
११	१५	मातृकरम्यं	मातृकरमं
११	०	सर्वं सद्ये	सर्वं सद्ये
१०	१	प्रति शीघ्रं	प्रति ' शीघ्रं
१८	१६	न ५५ मूलपाठ द्वित्याऽभ्य सर्तं मानोऽप्यत्यन्तो मूलपाठ ।	
१८	१८	न ५५	अतिरेचमिति ।

OF THE TRANSLATION

- Page 3, line 16, *instead of Prakasn read Prakás'a*
 „ 9, „ 14, *instead of Agneya read Agneya*
 „ 8, „ 1, *instead of Sivá read Siva.*
 „ 19, „ 34, *instead of hárya read hárya*

ADVERTISEMENT.

SOME account of the work here offered to his notice may be not unacceptable to the reader.

Among the Sanskrit texts printed at Calcutta under the authority of the General Committee of Public Instruction, there are two works the titles of which are given in English as follows:—

“*Kāvya Prakāś'a*; a treatise on Poetry and Rhetoric by MAMMATA ĀCĀRYA. (1829).”

“*Sāhitya Darpana*, a treatise on Rhetorical Composition by VIS'WANATHA KAVIRĀJA. (1828).”

The *Kāvya Prakāś'a*—the “Illustration of Poetry,”—consists of a number of metrical rules (*kārikā*) interspersed with comments and illustrative examples. The rules are founded on the Aphorisms of VAŚAṂA, who owed his knowledge of the subject to the divine sage BHARATI. The *Sāhitya Darpana*—the “Mirror of Composition”—also has memorial verses as its text; and the rules are frequently illustrated by the same examples as those employed in the earlier work. Both works are held in high esteem; but that of VIS'WANATHA—the more recent and the more copious of the two—is generally admitted as the standard of taste among the learned Hindús.

Of the etymology of the term *Sāhitya* two explanations are offered. According to the one, it is derived from *hita* ‘benefit’ and *saha* ‘with,’ because a knowledge of it is beneficial in all departments of literature. The other, with less appearance of

reason, explains it as denoting the sum total of the various sections of which the system itself is made up

The term Rhetoric, as employed to denote the subject of a treatise of this description, is liable—according to our view of the division and denomination of the sciences—to an objection the converse of that to which we hold the term Logic liable when employed to denote the all embracing sphere of the *Nyāya* philosophy. In the *Sāhitya* we have but a part and the least important part of what, according to Aristotle,* belongs to Rhetoric. In order to attain its specific end of convincing or persuading—between which we agree with Mr Smart in thinking that there is more of a distinction than a difference†—Rhetoric does not hesitate to avail itself of the graces of language which gratify the taste, but in the *Sāhitya*, “taste” (*rasa*) is all in all. The difference between the political history of India and that of Greece or Rome so obviously suggests the reason why eloquence, in the two cases, proposed to itself ends thus different, that it would be idle to do more than allude to it in passing

The *Sahitya Darpana* is divided into ten sections—of lengths varying from eight or nine pages to eighty or ninety. The first section declares the nature of poetry. The second treats of the various powers of a word. The third treats of taste. The fourth treats of the divisions of poetry. The fifth discusses more fully one of the powers of a word adverted to in section second. The sixth takes particular cognizance of the division of poetry into ‘that which is to be seen,’ and ‘that

* The main consideration being that of Arguments—τὰ δὲ ἕλλα προσθηκαί—“but the rest mere out work” *Rhet B I c 1*

† “That common situation in life, *Vides meliora proboque deteriora sequor* proves indeed that there are degrees of conviction which yield to persuasion, as there are other degrees which no persuasion can subdue yet perhaps we shall hereafter be able to show that such junctures do but exhibit one set of motives outweighing another and that the application of the term persuasion to the one set, and of conviction to the other, is in many cases arbitrary, rather than dictated by a correspondent difference in the things” *Semalogy*—p 175

which is to be heard.' The seventh treats of blemishes. The eighth treats of style. The ninth treats of the varieties of composition resulting from the blending of styles, and the predominance of one or other of them. The tenth and last treats of embellishment. To the subject of this tenth section the *Kuralayánanda* of APYAYA DĪKSHITA, with which the student usually commences, confines itself.

According to established custom the *Sáhitya Darpaṇa* opens with an invocation. The author then proceeds to say that as his work is ancillary to poetry, its fruits can be no other than those which poetry bestows. These are declared to consist in the attainment of the four great objects of human desire—viz. Merit, Wealth, Enjoyment, and Salvation—which, "by means of poetry alone, can be obtained pleasantly even by persons of slender capacity." Salvation, it is to be remembered, or liberation from the liability to being born again, is the reward held out to its followers by each of the various systems of Hindú doctrine. Even the Grammarians claim for their own art (—more than was claimed for the kindred Grammarye of the Dark Ages—) the power of leading the soul to bliss,* and it is scarcely to be wondered at that the poets should contend that the goal might be gained, as surely as by any of the more rugged routes, and much more pleasantly, by the "primrose path" of Poesy. Poetry is to conduce to this by setting before its votary such examples for imitation as that of Ráma, and for avoidance as that of Rávana, and so training him up to virtue. After showing how all the four great objects sought after by the wise have been at various times obtained through conversancy with poetry, our author gravely disposes of the objection that the possession of the Vedas renders the study of poetry with such

* According to the Grammarians—"A single word, perfectly understood, and properly employed, is, alike in heaven and on earth, the *Kámadhuk*"—the marvellous cow from which you may "milk out whatever you desire"—including, of course, final emancipation if you wish it.

views superfluous, by asking where is the wisdom of seeking to remove by means of bitter drugs an ailment that can be cured with sugar candy.

Having established the importance of Poetry, he proceeds to determine what it is that poetry consists in, and this he decides is 'Flavour' (*rasa*) * Between this and the Vedāntic conception of the Deity, he does his best (in his third section) to make out a parallel, which the reader will be the more likely to understand, if he have some previous acquaintance with Vedāntic speculations

It is worth noticing that the notion of reckoning *metre* among the circumstances that constitute poetry is not even hinted at by our critic. The fact that the learned of India are accustomed to put into verse almost all their driest treatises—on law, physic, divinity, &c—affords a ready enough explanation why the accident of metre should not be mistaken by them for the essence of poetry. Their test of poetry, (under which title, as we shall see, they reckon "poetry in prose"—*gadya lavya*), coincides pretty closely with that specified by Whately as the test of "good poetry," when he says (Rhet p 344,)—"The true test is easily applied that which to competent judges affords the appropriate *pleasure* of Poetry, is *good* poetry, whether it answer any other purpose or not that which does *not* afford this pleasure, however instructive it may be, is not good *Poetry*, though it may be a valuable *work*." The Archbishop goes on to say, "Notwithstanding all that has been advanced by some French critics, to prove that a work, not in metre, may be a Poem, (which doctrine was partly derived from a misinterpretation of a passage in Aristotle's Poetics) universal opinion has always given a contrary decision. Any composition in *verse*, (and none that is not,) is always called whether good or bad, a Poem, by all who have no favourite hypothesis to maintain." The pandits furnish apparently an exception to the universality of this dictum, for if

* *I śāya n rasainakam lavyam*—see p 10

you wish to *astonish* a paṇḍit, you have only to ask him gravely whether, for example, that terse *metrical* composition, the Nyāya compendium entitled the *Bhāshā-parichchheda* is a *poem*. If, in holding it to be as far removed as anything well can be from poetry, he goes on a "favourite hypothesis," it is because the notion of an opposite hypothesis probably never occurred to him.

In the 2d chapter (on the various powers of a word) the explanation of some of the terms is rather curious. "Let that 'Indication' (says the author) be 'Superimponent' which makes one think of the identity with something else of an object *not swallowed* (by that with which it is identified, but expressed along with it). That 'Indication' is held to be 'Introsusceptive' which makes one think of the identity with something else of an object *swallowed*—not expressed but recognised as it were within that with which it is identified." For example—"The horse—the white—gallops:" here "the horse" and "the white" mean just one and the same thing, and both terms are exhibited; but the same sense would be equally well understood (by a jockey, for example, to whom the horse was notoriously "the white"—or "the dun"—or "the chesnut"—) if the sentence were briefly "The white gallops." Here the "white" has swallowed the "horse," and the case is one of "Indication inclusive introsusceptive founded on Notoriety" (*rūḍhārupādāna-lakshana sādhyavasāna*) This classification of phraseology may serve to illustrate a passage in the "Poetics" of Aristotle, which Mr. Theodore Buckley (of Christ Church) concurs with Dr. Ritter in condemning as spurious. The passage occurs in the 21st chapter, where, in speaking of metaphors, Aristotle, as rendered by Mr. Buckley, says "And sometimes the proper term is added to the relative terms." We incline to regard the calumniated passage as genuine. Let us see. Aristotle goes on to remark "I say, for instance, a cup has a similar relation to Bacchus that a shield has to Mars. Hence, a shield may be called the cup of Mars,

and a cup the shield of Bacchus" Now, it seems to us that if the following proportion—viz

Cup Bacchus shield Mars

were not present to the mind of the hearer, then (to use Mr. Buckley's words—on a kindred passage in the 11th chapter 3d Book of the Rhetoric—) "with a view to guard the metaphor from any incidental harshness or obscurity" the proper term may be advantageously added—making what our author calls a case of the "Superimponent" (*sáropa*) Thus, had Aristotle followed up his remark by a special example, we should have read "The cup—the shield of Bacchus —" "The shield—the cup of Mars" According to the Hindu phraseology, when we omit the proper term and say "The cup of Mars" then, (through Indication Introsusceptive) the cup has *swallowed* the shield—which latter, nevertheless, is discerned within the other by the eye of the intelligent

From the chapters of the *Sahitya Darpana* which treat of Dramatic Poetry, many interesting extracts have been given by Professor H H Wilson in the Introduction to his "Select Specimens of the Theatre of the Hindus"

J R B

Benares College, 5th January, 1851

साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदः ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

अष्टादशिका ॥

पञ्चारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिम्भितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मया-
धिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते ॥

मङ्गलाचरणं ॥

(१) शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमःसन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति ॥

काव्यफलान्याह ।

(२) चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितथं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्र-
तीतेव । उक्तञ्च ।

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनियेवणमिति” ।

किञ्च । काव्याद्गुणप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्त्रवा-
दिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च काम-

धुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्य-
क्षमिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफ-
लानमुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च ।
चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणत-
बुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सु-
कुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ॥ ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः
सत्सु वेदशास्त्रेषु, काव्येषु किमिति यत्रः करणीय इत्यपि न
घक्तव्यं । कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे
कस्य वा रोगिणः सितशर्करापट्टतिः साधीयसी न स्यात् ॥
किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥

त्रिवर्गसाधनं नात्यमिति च विष्णुपुराणे ।

“काव्यास्त्रापाद्य ये केचिद्भीतकान्यखिन्नानि च ।

शब्दमूर्च्छिधरस्तैते विष्णोरंगा महात्मन इति” ॥

तेन चेतुर्मा तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयश्च
प्रदर्शितं ॥

तत् किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कथित् “तददोषो
शब्दार्थो मगुणावमसङ्कतो पुनः क्षापीति” एतच्चिन्त्यं । तथाहि
यदि दोषरहितस्यैव काव्यताङ्गीकारमादा ।

“व्यङ्कारैः शब्दमेव ते चद्व्यक्तकाव्येन तावपः ।

योऽप्यत्रैव निवृत्तिं राक्षमकुलं जीवत्यहो रावणः ।

• धिक् धिक् शकजितं प्रयोधितवता किं कुम्भकर्षेण वा
 - स्वर्ग्यामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ॥

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्षदोषदुष्टतया काव्यत्वं न, स्यात्
 प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्याप्तिर्लक्षण-
 दोषः ॥ ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत्
 तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तम-
 काव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा
 किमपि न स्यात् ॥ न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुति-
 दुष्टादयो दोषाः किं तर्हि सर्वमेव काव्यं । तथाहि । काव्यात्म-
 भूतस्य रमस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा
 नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् ॥ यदुक्तं ध्वनिकृता ।

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा
 निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्
 तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न
 स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेद् एतदपि काव्यलक्षणे
 ऽवाच्यं । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि
 कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेय-
 नारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य ॥ उक्तञ्च ।

“कीटानुविद्धरत्नादिमाधारस्थेन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः” ॥

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नं । गुणानां रसैकध-
र्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मन” इत्यादिना
तेनैव प्रतिपादितत्वात् ॥ रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत
इति चेत् तथाप्ययुक्तं । तथाहि । तयोः काव्यस्वरूपत्वेनाभि-
मतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति न वा । नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि
नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत्
कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणं । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या
एतन्नभ्यत इति चेत् तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति ।
न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशा” इति
केनाप्युच्यते ॥ ननु शब्दार्थो सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ
शब्दार्थौ काव्ये प्रयोष्यावित्यभिप्राय इति चेत् । न । गुणाभि-
व्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्य उत्कर्षमात्राधायकत्वं न तु
स्वरूपाधायकत्वं । उक्तं हि “काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं रसादि-
यात्मा गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण्ठादिवद् रीतयोऽव-
यवसंस्थानविशेषवद् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति” ।
एतेन “अनलङ्कृतो पुनः कापीति” यदुक्तं तदपि पराक्षं । अस्य
द्वयार्थः “सर्वत्र मालङ्कारौ कश्चित्तस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ
काव्यमिति” । तत्र मालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्य उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वात् । एतेन “वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवि-
तकारोक्तमपि पराक्षं । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् । यच्च कश्चि-
दस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतं ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरणा एव चैत्रसपाम्

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधमि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥

एतच्चिन्त्यं । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहस-
ङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वं । एतेन ।

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतं ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तं ॥ यन्तु ध्वनिकारेणोक्तं
“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षण-
स्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा । नाद्यः ।
प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयस्येदोमिति ब्रूमः ॥ ननु यदि
रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा सदा ।

“अत्ता एत्य निमज्जद् एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पडिअ रत्तिअन्धअ सेज्जादं मह निमज्जहिमि” * ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेद्
अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो यामं या-
तीति” वाक्ये तद्गुणस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं
स्यात् । अस्त्विति चेत् । न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । का-
व्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण । वेदशास्त्रवि-

* * संस्कृतार्थं । अमूरअ निमज्जति अत्राहं दिवस एव प्रलोकय ।
मा पडिअ वायन्धश्च शय्यायां मम निमज्जसि । टीका ।

मुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामा-
दिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनि-
वृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् ॥ तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ।

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रम एवात्र जीवितमिति” ।

शक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि शक्तिनि रसादिरूपे
न कस्यचिद्विमतिरिति” । ध्वनिकारेणाप्युक्तं । “न हि कवेरि-
तिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्सिद्धेरि-
त्यादि” ॥ ननु तर्हि प्रयन्थान्तर्ध्वान्तर्नां केषामपि नीरसानां
पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् । न । रसवत् पद्यान्तगंतनी-
रसपदानामिव पद्यरसे प्रयन्थरसेनैव तेषां रसवत्ताद्गीका-
रात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णमङ्गावाद् दोषाभा-
वादलङ्कारमङ्गावाश्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यमन्ध-
साम्याद्गौण एव । यत्तु वामनेनाक्तं “रीतिरात्मा काव्यस्येति”
तत्र रीतेः महद्भूताविशेषत्वात् । महद्भूतायाश्च अवयवमस्या-
नरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तं ।

“अर्थः सदृश्यमाय्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्यताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्व “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-
विरेधादेवापास्तं ॥ तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

(४) वाक्यं रसात्मकं काव्यं

रसस्वरूपनिरूपयिष्यामः । रस एवात्मा माररूपतया जीव-
नाभायकोऽस्य तेन विभा तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् । रस्यत इति

रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते ॥

तत्र रसो यथा ।

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
निद्रायाजमुपागतस्य सुचिरं निर्बन्ध्यं पत्युर्मुखं ।
विश्रम्भं परिशुभ्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्रलो-
लज्जानममुखी प्रियेण हसता वाला चिरं चुम्बिता” ॥

अत्र हि सम्भोगगृह्णाराख्यो रसः ॥ भावो यथा महापा-
पराधवानन्दसान्धिविषदिकाणां ।

“यस्यास्तीयत शक्कसीन्धि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।
क्रोधे चञ्चगणः शरे दशमुखः पाणौ मलन्वासुरो
धाने विश्वमभावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः” ॥

अत्र भृगवद्विषया रतिर्भावः । रसाभासो यथा ।

“मधुदिरफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
गृह्णेण च स्वर्गनिमोलिताचीं नृगीमकण्डूयत कृष्णमारः” ॥

अत्र हि सम्भोगगृह्णारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्द्रसाभासः ।
एवमन्यत् ॥ दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यते ।

(४) दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वउच्चत्वादय इव देहदारे-
णैव शब्दार्थदारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्धत्वादय इव भाषात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्य-

स्यात्कर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ॥
गुणादयः किं स्वरूपा इत्युच्यते ।

(५) उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥'

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंख्यानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तमेव
काव्यस्यात्मभूतरसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते ।
इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभि-
व्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा
रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं । एषामपि विशेषो-
दाहरणानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

इति श्रीमद्वारायणचरणारविन्दमधुप्रतसाहित्यार्थवर्ष-
धारध्वनिप्रस्थापनपरैमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषा-
वारविस्वामिनीभुजङ्गमान्धिविद्यद्विकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ * ॥

वाक्यस्वरूपमाह ।

(६) वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्चयः ॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्च-
यस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे वक्रिभा मिश्रतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासास्व-
रूपः । निराकाङ्क्ष वाक्यत्वे गौरवः शुभो हसित्यादीना-
मपि वाक्यत्वं स्यात् । आसन्तिर्बुद्धविच्छेदः । मुद्दिविच्छेदेऽपि

वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारि-
त्तेन गच्छतीतिपदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयो-
रात्पार्थक्येऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ॥

(७) वाक्योच्चयो महावाक्यम् ।

योग्यताकाङ्क्षामन्त्रियुक्त एव ।

(८) इत्थं वाक्यं द्विधा मतं ।

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च ॥ उक्तञ्च ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः मंहत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” ॥ महावाक्यं
यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि ॥ पदोच्चयो वाक्यमि-
त्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

(९) वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः ।
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति आकाङ्क्षानेकपदवा-
क्यानां । अर्थबोधका इति कचटतपानां । वर्णा इति बहुवच-
नमविवक्षितं । तत्र ।

(१०) अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य व्यञ्जयेति त्रिधा मतः ।

एषां स्वरूपमाह ।

(११) वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यञ्जो व्यञ्जनया ताः स्युस्त्रिस्तः शब्दस्य शक्तयः ।

ता अभिधाद्याः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादयिमाऽभिधा ।
 उक्तमवृद्धेन मथ्यमवृद्धुमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते तं गवानय-
 नप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “मास्त्रादिसन्धिपिण्डानयन-
 मर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां वधान अश्वमा-
 नय” इत्यादावावापोद्गाराभ्यां गोशब्दस्य “मास्त्रादिमानर्थः”
 आनयनशब्दस्य चाहरणमर्थः” इति सङ्केतमवधारयति ।
 क्वचिच्च प्रभिद्धपदमभिव्याहारात् । यथा ।
 “इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र ।
 क्वचिदाप्तोपदेयात् । यथा “अयमश्वशब्दवाच्य” इत्यत्र । तच्च
 सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शब्दन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा
 नाम ॥

(१२) सङ्केतो वृद्धते जातौ गुणद्रव्यक्रियास्तु च ॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिना । गुणो विशेषाधानहेतुः
 सिद्धो वस्तुधर्माः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयैभ्यः
 छण्णगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
 हरिहरडित्यडित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पा-
 कादयः । एष हि अधिश्रयणावश्रयणाद्यन्तादिपूर्वापरीभूत-
 व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एषैव हि व्यक्तेरुपाधिषु
 सङ्केतो वृद्धते न व्यक्तौ । आनन्दव्यभिचारदोषापातात् ॥

अथ लक्षणा ।

(१३) मुख्यार्थवाधे तदुक्तौ ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

• “कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेष-
पादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यथा शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरु-
पादीन् प्रत्याययति । यथा च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ गङ्गा-
दिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य मो-
क्षोद्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति भा शब्दस्यार्पिता
स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुष्णाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम ।
पूर्वत्र हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र “गङ्गातटे घोषः” इति
प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयो-
जनं । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
स्यादित्यत उक्तं । “रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” ॥ केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । “कुशं
लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशयाहिरूपो सुखोऽर्थः प्रकृतेऽसम्भ-
वन् विवेककलमाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दत्तरूपमर्थं बोधयति ।
तदन्ते न मन्यन्ते । कुशयाहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि
दत्तरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्भि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्त-
मन्येष प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गौः श्वेते”
इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डा” इति गमधातोर्डाप्रत्ययेन
व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकामेऽपि प्रयोगात् ॥

तद्भेदानाए ।

(१४) मुख्यार्थस्येतराल्लेषो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेपोपादानलक्षणा ॥

एतावुपादानलक्षणा यथा “श्वेता धावति” । प्रयोजने यथा

“कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभ भानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽद्यादयः पुरुषादयश्चाचि-
यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूढिः । उत्तरत्र कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनं । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानं ।
लक्षणलक्षणयान्तु परस्मैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेव
“अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१५) अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणचेतुत्वादेया लक्षणलक्षणा ॥

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः ॥ यथा वा ।
“उपहतं यज्ञं तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं ।
विदधदीदृशमेव सदा मखे सुखितमास्त्र ततः शरदां शतं” ॥

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपहतादयः शब्दा
आत्मानमर्पयन्ति । अत्रापकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादना-
न्मुख्यार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणःसम्बन्धः । फलमप्यपकाराति-
शयः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१६) आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

(१७) विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीकत् ।

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका* ।

रूढा उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अथः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेत-
श्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते ॥ प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः
प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारो-
पात्वं ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो
युध्यति” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोरार्थाधारसम्बन्धः ॥ प्रयो-
जने यथा । “आयुर्घृतं” । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य-
कारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैल-
क्षणेनायमिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनं ॥

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजामौ गच्छति”
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ॥ यथा वा । अग्र-
मात्रेऽवयवे “हस्तोऽयं” । अत्रावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः ॥
प्राङ्क्षणेऽपि “तत्तमौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः ॥ इन्द्रा-
र्यासु म्यूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः ।
एवमन्यत्रापि ॥ निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीकत्
साध्यवसाना । अस्याद्यत्तुर्मुं भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

* विषयस्येति । निरुक्तारोपविषयस्येत्यर्थः । अनिगीर्णस्य प्रयुक्त-
शब्दप्रतिपादितस्यान्यतादात्म्यप्रतीकत् स्वजन्यपदार्थापस्मितिद्वारा
शब्दतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नसामेदप्रतीकत्वात् सा लक्षणा
सारोपा स्वर्तदत्यर्थः । टी० ।

(१८) सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥

सादृश्यात् तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव ॥ रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्त्रेरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्यपादिस्त्रेहेषु वर्तते ॥ प्रयोजने यथा । राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” ॥ प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” ॥ रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा । “गौर्जल्पति” ॥

अत्र केचिदाहुः “गोमहचारिणो गुणा जात्यभान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्तो भवन्ति” । तदयुक्तं । गोशब्दस्याश्रुहीतमङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् । गोशब्दार्थमात्रवोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनस्त्यागाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थमहचारिगुणमाजात्येन वाहीकार्यमता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथा अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दा-

देव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः ।
वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्य-
स्यार्थस्य शब्देऽन्वये प्रवेशामभवात् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
प्रपूर्यते ॥ न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रती-
यते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमममञ्जमं स्यात् । तस्मा-
दत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमा-
नोऽज्ञतादिमाधर्म्यमन्वधाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीकस्या-
ज्ञताद्यतिशयबोधनं प्रयोजनं । इयञ्च गुणयोगाद् “गौणी”
इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो हि
नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीति-
स्यगनमाधं । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्रपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-
प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ॥

(१६) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य
गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः
काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा । “उपहृतं
यञ्ज तचेति” ॥ अगूढोऽतिस्पष्टतया मर्बजनमवेद्यः । यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद् एव लक्षितानि” ॥

अथ “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारर्पितप्रपद्याभिधेयत् स्फुटं प्रतीयते ॥

(२०) धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्य ता अपि द्विधा ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ॥

क्रमेणोदाहरति ।

“स्त्रिग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लदलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्व्वसंज्ञे

वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा भव ॥

अत्रात्यन्तदुष्प्रसङ्गिणुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः
फलं ॥ “गङ्गायां घोष” इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावन-
त्वादिरूपधर्मस्थातिशयः फलं ॥

(२१) तदेवं लक्षणाभेदाच्चत्वारिंशन्मता बुधैः ।

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः । किञ्च ।

(२२) पदवाक्यगतत्वेन पत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां घोषः” ॥
वाक्यगतत्वेन यथा ॥ “उपकृतं वज्रं तत्रेति” ॥ एवमशीतिप्र-
कारा लक्षणा ॥

१

अथ व्यञ्जना ।

(२३) विरतास्वभिधास्तु यथाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

शब्दबुद्धिकर्माणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-

लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु खं खमर्थं बोधयित्वा
उपक्षेपणसु यद्यन्वोऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्वार्थस्य प्रकृति-
प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया
व्यञ्जना नाम । तत्र ।

(२४) अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।

अभिधामूलामाह ।

(२५) अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं सिद्धं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचितो देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्यतिहेतवः” इति ॥

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो
विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन
तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्षार्जुनौ”
इति कर्षः सतपुत्रः । “म्याणुं वन्दे” इति म्याणुः शिवः । “सर्वं
जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति
मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः ।
“मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वषन्तः । “पातु वो दयिता-
मुषं” इति सुगं मांमुष्यं । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः

गामाक्तस्य विगूतिभ्रूषिततनू राजत्युमावह्वभः” ॥

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावह्वभशब्दस्योमानाप्ती महा-
देवी तद्वह्वभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरौ-
वह्वभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥

लक्षणामूलामाह ।

(२६) लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायी
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीत-
त्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना ॥
एवं शाब्दी व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थो व्यञ्जनमाह ।

(२७) वक्तृवैश्वव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये
यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलावनोयमपि वञ्जुसकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतां” इति
सखीं प्रति कथाचित् द्योत्यते ॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

• “निःशेषच्युतचन्दनं स्नानतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमिती गतामि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं” ॥

अत्र तदन्तिकमेव गतामीति विपरीतलक्षण्या लक्ष्यं । तस्य
च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्य दूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥

अन्यमग्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उच्च णिशालण्ड्याभिमिनीपक्षग्नि रेहृद वनाश्वा ।
णिशालगरगश्रभाश्रणपरिच्छिन्ना संससुस्तिष्णः” ॥

अथ वनाकाशी गिष्पन्दस्वेन विश्रसत्वं तेनास्य देशस्य
विजनत्वमतः मद्देतस्याममेतदिति कथापि मग्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्राप्युष्यते । अत्रैव स्यान्निर्जन्मलरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकं ॥

(६८) भिन्नकण्ठध्वनिधरैः काक्षुरित्यभिधीयते ॥

राद्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः ॥
एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“शुक्लपरतस्यतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुं ।

• उच्च निश्चलनिष्पन्दा भिमिनीपक्षे राजति वनाश्वा ।
निमज्जर वतभाश्रणपरिच्छिन्ना इत्यनुतिरिच्यते । सं ।
उच्च परेहृदं । टी० ।

अलिकुलकोकिलललिते नेयति मखि सुरभिसमयेऽसौ” ॥
अत्र नेयति अपि तर्हि एयत्येवेति काका व्यज्यते ॥

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया
कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये
बोद्धव्यं ॥

(२९) त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन विरूपतया सर्वा अप्यनन्त-
रोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः ॥ तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा ।
“कालो मधुः” इत्यादि ॥ लाक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत-
चन्दनं” इत्यादि ॥ व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभ्र णिचलेत्यादि” ॥
प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रयञ्चयिष्यते ।

(३०) शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ॥

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सङ्कारिता ।

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सङ्कारिताऽवगममङ्गोकार्था ॥

(३१) अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधो मतः ॥

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वक्तव्यो व्यञ्जकस्तथा ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणेपाधिको लक्षकः । व्यञ्ज-
नोपाधिको व्यञ्जकः ॥ किञ्च ।

(३२) तात्पर्याख्या वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमादाकार्यरूपस्य पदा-
र्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिसुदर्थञ्च तात्पर्यार्थ-
सुबोधकञ्च वाक्यमित्यभिहिताम्बयवादिनां मतं * ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणे नाम द्वितीयः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते ।

(३३) विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसां ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथ-
गुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव
रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वमिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं शोचन-
कारैः । “रसाः प्रतीयन्त इति त्वेदनं पचतीतिवद्भवहार
इति” । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः
स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रति-

* अभिहितानामभिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितान्वयबो-
धवादिनां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः । अन्विताभिधानवादिनां
मीमांसकगुरुवस्तु क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते ततः
शक्तिपक्षः । पदविशेषसमभित्याचारात् तु विशेषकृतिरिति किं तात्-
पर्याख्यावृत्तिस्वीकारेयेत्याहुः । टी० ।

पादनाथं । ततश्च ह्यसक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तं । “रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” इति ॥ अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते ॥

(३४) सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शपून्वो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ॥
रजस्तमोभ्यामरूपं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।

इत्युक्तप्रकारेण वाह्यभेदविमुखतापादकः कथनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनं । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ॥ तस्मात्त्वञ्चास्मद्भृद्भृत्प्रपितामहमहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नायणपादैरुक्तं । तदाह धर्मदत्तः स्वयन्धे ।

“रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वचाप्यनुभूयते ।

तश्चमत्कारसारत्वे सर्व्वचाप्यद्भुतो रमः ।

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति” ॥

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः ॥ यदुक्तं । “पुण्यवन्तः प्रमिषन्ति योगिवद्भ्रमन्ततिमिति” ॥ यद्यपि “स्वादः काव्यार्थमभेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादान-

तिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिकं भेदमुः
 ररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः ॥ तदुक्तं । “रस्यमानतामात्र-
 सारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः” इति ॥ एवमन्य-
 चाप्येवंविधस्यलेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रस-
 स्थाज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयो-
 रैक्यमापतितं । ततश्च ।

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” । इत्युक्त-
 दिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमिवेति कथं रसस्य
 व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तं । अत एवाहुः । विलक्षण एवायं कृति-
 शक्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कस्मिन्नापारः । अत एव हि रसना-
 स्वादनचमत्करणादथो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभि-
 धादिविलक्षणव्यापारतात्र प्रसाधनसहितैरस्माभो रसादीनां
 व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति ॥ ननु तर्हि कर्षणादीनां रसानां दुःख-
 मयत्वाद्द्रसत्वं न स्यादित्युच्यते ।

(३५) कर्षणादावपि रसे जायते यत् परं सुखं ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं ॥

आदिशब्दाद्दीभक्तभयानकादयः ॥ तथाप्यसद्दयानां मुख-
 मुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते ।

(३६) किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

न हि कश्चित् मचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते । कर्षणादिपु-
 च संकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ अनुपपत्त्यन्तरमाह ।

(३६) तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रवन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

(३७) हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्व्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाथसमर्पिता अलौकिकविभावनव्या-
पारवन्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवा-
च्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव
जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशो-
कहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
“सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति नियमाच्च
कश्चिद्दोषः ॥ कथं तर्हि हरिसुन्द्रादिचरितस्य काव्यनाथ-
योरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते ।

(३८) अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्व्वेषामोदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत
इत्याह ।

(३९) न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासर्ना ॥ .

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्वागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तत्र स्यात् ॥ उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

“सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुट्याग्गमन्निभाः” ॥

इति ॥ ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते ।

(४०) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेन यस्यासन् पायोधिस्रवणादयः ॥

प्रमाता तद्भेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते ।

(४१) उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४२) साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातट्टादि-
भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः ॥ विभावादयोऽपि प्रथमतः
साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४३) परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ॥

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ।

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते ।

(४४) विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां ॥

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं ।

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनं ॥ अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनं ॥ सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणं ॥ विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं चघाणामपि रसोद्घोषे कारणत्वमित्युच्यते ।

(४५) कारणं कार्यसञ्चारि रूपा अपि हि लोकतः ॥

रसोद्घोषे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते ।

(४६) प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ॥

ततः सन्वलितः सर्वो विभावादिः सचेतसा ।

प्रपानकरसन्यायाच्चर्यमाणो रसो भवेत् ॥

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ॥ ननु यदि विभावानुभावचभिचारिभिर्भिन्नितैरेव रमस्तत् कथं एकस्य द्वयोर्वा सङ्गावैऽपि स स्यादित्युच्यते ।

(४७) सङ्गावशेद्दिभावादेर्द्वयैरेकस्य वा भवेत् ।
 झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

अन्यएमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् । यथा ।

“दीर्घाच्चं शरदिन्दुकान्ति वदनं वाङ्ग नतावंशयोः
 सङ्घिप्तं निविडोन्नतस्ननमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
 मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदयाङ्गुली
 छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपवि-
 भावमात्रवर्षने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नय-
 नविस्कारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽप्युद्धं ॥ “अनु-
 कार्यगतो रमः” इति वदतः प्रत्याह ।

(४८) पारिमित्याक्षौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।
 अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो
 लौकिको नाव्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । तस्मात् कथं
 रमरूपतामियात् । रमस्यैतद्गुणचितयविलक्षणधर्मकत्वात् ॥
 अनुकर्तव्यगतत्वञ्चास्य निरस्यति ।

(५९) शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपतां ।
 दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥

किञ्च ।

(५०) काव्यार्थभावेनेनायमपि सभ्यपदास्पदं ।

• यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमथ एव गण्यते ।

(५१) नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥ •

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ॥

(५२) यस्मादेष विभावादिसमूहात्मनात्मकः ।

तस्मान्नकार्यः

• यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहात्मनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ॥

(५३) नो नित्यः पूर्वसंवेदनोऽज्झितः ॥

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ।

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भविष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् । कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान् नो वर्त्तमानोऽपि ॥

• (५४) विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसां ॥

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वाद्दपि स्फुटं ।

न निर्व्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ॥

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रमस्य । तथा ।

(५५) साक्षात्कारतया न च ॥

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।

तत् कथय कोट्टुगस्य तत्त्वं ॥ एवमश्रुतादृष्टपूर्व्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह ।

(५६) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं ॥

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य मङ्गाव इत्याह ।

(५७) प्रमाणं चर्चणैवान्न स्वाभिन्ने विदुषां मतं ।

चर्चणाऽऽस्वादनं । तच्च “स्वादः काव्यार्थसंग्रहेदादात्मानन्दममुद्भवः” इत्युक्तप्रकारं ॥ ननु यदि रमो न कार्य्यस्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्द्रमनिष्पत्तिः” इति सञ्चयं कृतमित्युच्यते ।

(५८) निष्पत्त्या चर्चणस्यास्य निष्पत्तिरूपचारतः ॥

यद्यपि रमाभिन्नतया चर्चणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते ॥

(५९) श्रवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ।

तस्य रमस्य । आदिशब्दादन्यत्वादि ॥ ननु यदि

मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्ड-
त्वमित्याह ।

(६०) रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ॥०

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यति ।

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिद्धेत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तं ।
“यद्यपि रसानन्यतया चर्चणा न कार्या तथापि कादाचित्-
कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे
रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे
चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिगम्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रा-
मुपेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्या-
दितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-
कुर्वन्तामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो द्रष्टव्यः । तादात्म्यादे-
वास्याखण्डत्वं । रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वे
ऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते ॥ तदुक्तं ।

“विभावा अनुभावाश्च सत्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथम खण्डशो यान्त्यखण्डतां” ॥

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्देदि-
तय इति च” ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-
पेक्षायां विभावमाह ।

• (६१) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः ॥

ये हि लोके रामादिगतरतिदासादीनामुद्बोधकारणानि

श्रीतादयस्त एव काये नाये च निवेशिता, मन्तो ' विभाव्यन्ते
 आस्तादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्या क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा
 एभिः " इति विभावा उच्यन्ते ॥ तदुक्त भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विपयता गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥

इति । तद्भेदावाह ।

(६२) आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

खण्ड ॥ तत्र ।

(६३) आलम्बन नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभाव
 स तत्स्वरूपवर्णने वृक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ।

(६४) त्यागी कृती कुलीन सुश्रीको रूपयौवनेत्साही ॥

दत्तोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।

दत्त क्षिप्रकारी । शील सदृक्तः । एवमादिगुणसम्पन्नो नेता
 नायको भवति ॥ तद्भेदानाह ।

(६५) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरलन्तितश्च ॥

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ।

खण्ड । अत्र धीरोदात्तः ।

(६६) अविकत्यन चमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥

स्थेयान निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।

अविकत्यनोऽनात्मसाधाकरः । महासत्त्वोऽर्धशोकाद्यन-

भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्बः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्व्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः ॥ अथ धीरोद्भूतः ।

(६७) मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ॥

आत्मज्ञानानिरतो धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः ।

यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरललितः ।

(६८) निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ॥

कला नृत्यादिकाः । यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ॥ अथ
धीरप्रशान्तः ।

(६९) सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ॥ एषाञ्च शृङ्गाररूपत्वे
भेदानाह ।

(७०) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदान्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन
षोडशप्रकारो नायकः ॥

(७१) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तु न्यानुरागो दक्षिणनायकः ।
यथा ।

“स्वाता तिष्ठति कुन्तलेथरसुता वारोऽङ्गराजस्रमूर्

धूतैरंशिरिय जिता कमनया देवो प्रमाथाद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः श्रितं नाडिकाः” ॥

(७२) कृतागा अपि नि शङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जित । .

दृष्टोपोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायक ॥

यथा मम ।

“शोण वीक्ष्य मुख विचुम्बितुमश्च यात समीप तत.

पादेन प्रहृत तथा सपदि त धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमचमतया वाप्य त्यजन्या. मखे

धातश्चेतसि कौतुक वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुव ” ॥

(७३) अनुकूल एकनिरत

एकस्थामेव नायिकायामासप्तोऽनुकूलनायक । यथा ।

१ “अस्माक मखि वामसी न रुचिरे शैवेयक नोऽज्वलं

नो वक्रा गतिरुद्धतं न क्षमित नैवाम्नि कश्चिन्मद ।

किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्या प्रियो नान्यतो

दृष्टि निक्षिपतीति विश्वमिथता मन्यामश्चे दु म्यित” ॥

(७४) शठोऽयमेकत्र बहुभावो य ।

दर्शितवचिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥

य पुनरेकस्थामेव नायिकायां बहुभावो द्वयोरपि नायिकयोर्वचिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढ विप्रियमाचरति म शठनायक । यथा ।

“शठोऽन्यस्या काश्चीनणिरणितमाकर्ष्यं मद्दमा

पदाप्रिययेव प्रशियन्भुजयन्धिरभव ।

तदेतत् कापत्ये घृतमधुमयवद्ववधो-

विषेणाधूर्णमो किमपि न मयी मे गणयति ॥

(७५) एपाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥

सर्वेषामुक्तेषोऽष्टभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह ।

(७६) दूरावर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्द्दाख्यः ॥

तस्य नायकस्य बद्धव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्तरो-
क्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्द्दनामा सहायो भवति ।
यथा रामचन्द्रादीनां सुयोवादयः ॥ अथ शृङ्गारसहायाः ।

(७७) शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मासु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥

आदिशब्दान्मालाकाररजकतामूलिकगान्धिकादयः ॥ तत्र विटः ।

(७८) सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः क्लैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ वज्रमते गोप्या ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

(७९) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मावपूर्वेशभापाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

स्वकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिन्तनसहायमाह ।

(८०) मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः ।

यत्त्वच सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्रो स्वज्ञोभयद्यापि सखा
तन्मार्थचिन्तने” इति केनचिद्वचनं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्त-
नापायस्वरूपप्रकरणे लक्षितं न तु सहायकथनप्रकरणे नाय-

कस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहाय ” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तं “मन्त्रिणा ललित श्रेया मन्त्रिव्या-
यत्तसिद्धय ” इति * तदपि खललक्षणकथनेनैव धीरललितस्य
मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थं । न चार्थचिन्तने तस्य
मन्त्री सहाय किन्तु स्वयमेव निष्पादक । तस्यार्थचिन्तनाद्य-
भावात् ॥ अथान्त पुरसहाया । तद्वदवरोधे ।

(८१) वामनपण्डकिरातस्त्रेच्छाभीरा शकारकुञ्जाद्या ॥

मद्मूर्खताभिमानी दम्बकुलतैश्वर्यसयुक्त ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञ श्याल शकार इत्युक्त ॥

आद्यशब्दान्मुकादय । तत्र षण्डवामनकिरातकुञ्जादयो यथा
रत्नावल्यां ।

“नष्ट वर्षवरैर्भ्रानुय्यगणनाभावादपाख्य त्रपा-

मन्त कश्चुक्किकश्चुकस्य विशति त्रामादय वामन ।

पर्यन्ताश्रमिभिर्निजस्य सदृश नाद्य किराते छत

कुञ्जा नीषतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किर्न ” ॥

शकारो गृच्छकटिकादिषु प्रसिद्ध । अन्येऽपि यथा दर्शनं
ज्ञातव्या ॥ अथ दण्डमहाया ।

* मन्त्रियेति । ध्यायत्तसिद्धिरित्यन्वय । ललितो धीरललित ।
श्रेया धीरोदात्तादय । खललक्षणेति । निश्चिन्त इति धीरललितलक्षण
विशिष्टेन तन्मार्थचिन्तापभाव । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धि
कल्प प्रतीयते इति भाव । इत्यादिविवरणदर्शनेन लक्षणस्यप्रथमैव
वचनान्तशेषशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तसिद्धये इति पदस्य च मुद्रितपूर्वं
स्यापि अनाश्रयत्वेत्यत्र प्रतीयते ।

(८२) दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्पष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ।

(८३) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा । तत्र ।

(८४) उत्तमाः पीठमर्द्वाद्याः

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः ।

(८५) मधौ विटविदूपकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥

आद्यशब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥ अथ प्रसङ्गाद् दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

(८६) निष्टयार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं । तत्र ।

(८७) उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरं ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निष्टयार्थस्तु संस्मृतः ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

(८८) मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारो मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

(८९) गोभा विलासो माधुर्यङ्गाग्भोर्यं धैर्यतेजसो ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥

तत्र ।

(६०) शूरता दक्षता सत्यं मत्तोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ॥

तचानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्व्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन् नासा विमानना क्वचित्” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ विलासः ।

(६१) धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वमारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरित्रीं । .

कौमारकेऽपि गिरिवहुरुतान्दधानो

धीरो रमः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥

(६२) सञ्ज्ञेभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्य्यं परिकीर्तितं ॥

ऊह्यमुदाहरणं ॥

(६३) भीशोकक्रोधदर्पाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।

यथा ।

“आहतस्याभिपेकाय विष्टष्टस्य वनाय च ।

न मया लचितस्तस्य स्त्रण्योऽप्याकारविभ्रमः” ॥

(६४) व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विद्वे मद्यत्यपि ॥

यथा ।

“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रमह्वानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥

(६५) अधिलेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुद्राहृतं ॥

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितं ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥

एषामप्युदाहरणान्युद्धानि ॥

(६६) अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासुम्भवैर्युक्ता ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्व्यागादिभिर्ययासुम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ॥ तत्र स्वस्त्री ।

(६७) विनयार्ज्जवादिद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।

यथा ।

“लज्जापञ्जत्तपसाश्चण्डं परतन्त्रणिप्पिवासादं ।

अविणयदुग्मेहादं धन्नाणं घरे कलत्तादं” • ॥

(६८) सपि कथिता त्रिविधा मुग्धा मथ्या प्रगल्भेति ।

तत्र ।

• लज्जापथ्यात्तपसाधनानि परभर्तृनिष्पिपासानि ।

अविणयदुग्मेधासि धन्यानां गृहे कलत्ताणि । स० । टी० ।

(६६) प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानां ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्ज्वं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्
अङ्गानोव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।

“दत्ते मालममन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरान्
नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते द्वीयन्त्रणां कामपि ।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते
सम्भूभङ्गमुदीचते प्रियकथामुष्णसयन्तौ मखी” ॥

रतौ वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिहृत्य तिष्ठति वलादालिङ्गिता रेपते ।
निर्यान्तीषु मखीषु वामभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मस्यति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥

माने मृदुर्यथा ।

“मा पत्युः प्रथमापराधममये मख्योपदेशं विना
नो जानाति मविभ्रमाङ्गवल्गना वक्रोक्तिमसूचनं ।
स्वर्क्षैरच्छकपोलमूलगन्तैः पर्यसनेत्रोत्पन्ना
यान्ता केवलमेव रोदिति मुठघोमान्कैरश्रुभिः” ॥

समधिकलज्जावती यथा “दत्ते भालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ॥

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया वि-
द्वित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनं ॥ अथ मथा ।

(१००) मथा विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईपत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भि रनेकवारं

शिव्यायितं मृहकपोतशतैर्यथास्वाः” ॥

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैवोदाहरणे ॥ प्ररूढयौवना यथा मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने मरमिजप्रत्ययि पाणिद्वयं

वचोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नति गह्वतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्ब्रह्मणी सुधास्रुद्धिनी

स्मेरेन्दोवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षकटा” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ प्रगल्भा ।

(१०१) स्मरान्धा गाढतासुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्वासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रम्भचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
मख्यः शयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्नानमुरो नयने सुदीर्घं
वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्येऽधिकं तनुरनूनगुरुर्भित्तमो
मन्दा गतिः किमपि चाहुतयौवनायाः” ॥

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिनः
क्वचिच्छूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः
स्त्रियाः सर्व्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रुभङ्गैः छताङ्गुलितर्ज्जनैर्
अलमवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असह्यदसह्यत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैम्
त्रिभुवनजये सा पश्येयोः करोति महायतां” ॥

स्वल्पप्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ॥

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् भङ्गुरयालकं मतिलकं भासं विलासिन् कुरु
प्राणेश्चुटितं पयोधरतटे स्मरं पुमर्थोजय । .

इत्युक्त्वा सुरतावंसानसमये संपूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनं” ॥

मध्याप्रगल्भभाभेदान्तराण्याह ।

(१०२) ते धीरा चाप्यधीरा च घोराधीरेति षड्विधे ।
ते मध्याप्रगल्भे । तत्र ।

(१०३) प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तया मध्याधीरा दक्षेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनथीर्
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥

मथैव धीराधीरा यथा ।

“याले नाथ विमुञ्च नानिनि रूपं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदियि गद्गदेन वचसा कस्यायतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्ति दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते” ॥

इयमेवाधीरा यथा ।

“साद्धे मनोरथगतैस्त्व धूर्त्तं कान्ता
सैव स्थिता मनसि हृत्त्रिमहावरम्या ।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशम्
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥

(१०४) प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिसिद्धा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वक्षिः ।

तत्र प्रिये । यथा ।

“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतम्
ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽऽक्षेपोऽपि संविभ्रितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥

(१०५) धीराधीरा तु सोक्नुण्डभाषितैः खेदयेदमुं ॥

अमुं नायकं । यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर हरषि मनो मे घतः प्रसभं ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरचतैस्तस्याः” ॥

(१०६) तर्ज्येत्ताडयेदन्या

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य मुखं” इत्यत्रैव । अत्र
च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्तते ।

(१०७) प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥

ता अनन्तरोक्ताः पद्मेदा नायिकाः ॥ यथा ।

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषदक्रितकन्धरः सपुनकः प्रेम्णोल्लसन्मानमाम्
अनार्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्ताऽपरां चुम्बति” ॥

(१०८) मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्तयोद्दश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

तत्र ।

(१०९) यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥

यथा ।

“स्वामी निश्चसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः
श्वश्रूरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते
वैदग्धीमधुर प्रबन्धरमिक व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥

अत्र हि मम परिणेताऽन्नाच्छादनादिदादतया स्वाम्येव न
तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरमिकतया मम वल्लभो
ऽमीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ॥

(११०) कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।

अस्यास्य पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वं । यथा मालतीमाध-
वादौ मालत्यादिः ॥

(१११) धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रञ्जति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वदति ॥

काममङ्गीकृतमपि परिचीणधनं नरं ।

मात्रा निष्क्रामयेद्देपा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥

‘तस्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

निपुणं तद्येनमवगम्य वदेत्

अभिदूति काचिदिति संदिदिग्ने” ॥

“उत्थिप्रं करकरूपद्वयमिदं वद्धा दृढं मेखला •

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

आरब्धे रभमान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डालस्त्रिमिरावगुण्डनपटत्तेपं विधत्ते विधुः” ॥

(११६) संलीना खेपु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्डनसंवेता कुलजाऽभिसरेद्यदि ॥

विचित्रोञ्ज्वलवेशा तु वलनूपुरनिखना ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमेत्फुल्ललोचना ।

आविद्गतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥

तत्राद्ये “उत्थिप्रमित्यादि” * । अन्ययोरुच्चमुदाहरणं ॥

प्रमङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ॥

(११७) क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनं ।

मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

एवं कृताभिसाराणां पुंस्यलीनां विनोदने ।

* तत्र दद्या प्रेष्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाहं दग्धनमसहद् दशयन्तीष्ट चैटी

घोटी क्रियाविहृतविद्यतं देगुचीनं हसन्ती ।

द्यादद्यात्सखलितपदविन्द्यासमाभासमाना

दनामये दसति बुटिषं नर्तितोषेनिंतम् ॥”

धाद्वतपूर्वोऽप्येय पाठः प्रकृतानुपदोन्निवाद्यः छतः ॥

स्यानान्यष्टौ तथा ध्वान्तक्त्रेषु क्वचिदाश्रयः ॥

चाटुकारमपि प्राणनाथं रोपाद्पास्य या ।

पश्चान्तापमवाप्नोति क्लृप्तान्तरिता तु सा ॥

यथा मम तातपादानां ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः

कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया ।

पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

(११८) प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिं ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूतिं यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥

(११९) नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितमर्हका ॥

यथा ।

“ताश्चानीयाः परिमितकथाञ्छोवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकां ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्नु वासां

जातां मनो शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां” ॥

(१२०) कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासधेस्त्वानि ।

सा तु वासकसञ्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केचूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेर्
अलं गुर्वी घोवाभरणलतिकेयं किमनेया ।
नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचयेर्
न पथ्यं नेपथ्यं वज्रतरमनङ्गात्सवधिषौ” ॥

(१२१) आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्त्ता विरक्षेत्कण्डिता तु सा ॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोद्वेजितः
किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दोषे निश्चमितं चिरं च रुदितं चित्ताद्यं पुष्पस्रजः” ॥

(१२२) इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥

इह च “परस्त्रियौ कन्यकोढे मङ्गितात् पूर्वं विरक्षेत्कण्डिते
पयादिद्रूपकादिना सहाभिमरन्यावभिमारिके कुतोऽपि मङ्गे-
तितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रसन्धे इति अथस्त्रैवानयोरस्वाधी-
नप्रिययोरवम्यान्तरायोगादिति कथितम्” ॥

(१२३) क्वचिदन्यान्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यन्ते ।

यथा ।

“जस्रनुवयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यामकौरुहस्तां ।

विट विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोश्चिराय योग' ॥

तथ कितव किमाहितैर्दृष्ट्या नः चितिरुहपक्षवपुष्यकर्षपूरैः ।

गनु, जनविदितैर्भवद्गालीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्षयुग्मं ॥

इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्षकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्युरुहेण चक्षुषा च" ॥

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च धी-
रमथ्यताऽधीरमथ्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एवमन्य-
चाप्युह्यं ।

(१२४) इतरा अयसह्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ।

ता नायिकाः ॥ अयासामलङ्काराः ।

(१२५) यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसह्यकाः ॥

अलङ्कारास्तत्र भावदावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ॥

श्रौदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विवृत्तिर्बिम्बोक्तः किलकिञ्चित्तं ।

मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विह्वलं तपनं भौगधं वित्तेपय कुतूहलं ।

• चसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसह्यकाः ॥

स्वभायजाश्च भावाद्या दश पुसा भवन्त्यपि ।

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सभावन्ति

किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विकृतिविशेषं पुष्पन्ति ।

तत्र भावः ।

(१२६) निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥

जन्मतः प्रकृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः । यथा ॥

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते” ॥

अथ हावः ॥

(१२७) भुनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेक्षाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥

यथा ॥

“विवृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः क्वचिद्दालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥

अथ हेला ।

(१२८) हेलात्यन्तं समालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।

स एव भाव एव । यथा ॥

“तद्दमे स्रज्जि पञ्चता वज्रं सव्वङ्गविभ्रमा सञ्जला ।

संसदश्च मुद्गभावा होद् चिरं जद् महीणमि” * ॥

अथ शोभा ॥

* तद्दमे इति । तथा तस्या भ्रष्टिति पञ्चता वभा सर्वाङ्गविभ्रमा सकला । संशयितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि । इति सं० टी० ॥

(१२९) रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणं ॥

शोभा प्रोक्ता

तत्र यौवनशोभा यथा ।

“असमभूतं मण्डनमङ्गयष्टेरनामवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमख्यं बाल्यात्परं साधु वयः प्रपेदे” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ कान्तिः ।

(१३०) सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ।

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ॥ अथ दीप्तिः ।

(१३१) कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥

यथा मम चन्द्रकलनामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनं ॥

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हामः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणं” ॥

अथ माधुर्यं ।

(१३२) सव्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष लक्ष्मीगतेति ।

इयमधिकमनोशा वल्कलेर्भापि तस्यै

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्तुतीर्णा” ॥

अथ प्रगल्भा ।

(१३३) निःसाध्वसत्वं प्रागल्भं

यथा ।

“समास्त्रिष्टाः समास्त्रेषुस्मितासुम्बनैरपि ।

दद्याच्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योपितः” ॥

अथौदार्यं ।

(१३४) औदार्यं विनयः सदा ॥

“न ब्रूते पुरुषां गिरं वितनुते न स्यूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या वहिः

सखा वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्ययुणी लोचने” ।

अथ धैर्यं ।

(१३५) मुक्तात्मज्ञापना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
ददतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः स्याद्यस्नातो जनन्यमलाभवया
कुलमनलिनं न त्वेवायं जना न च जीवितं” ॥

अथ स्त्रीला ।

(१३६) अङ्गवैशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ॥

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्थानुकृतिं विदुः ।

यथा ।

“मृणालव्यालवनया वेणीवन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया, पार्वती जगत् ॥

अथ विलासः ।

(१३७) यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्बिभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताच्याः ।
तद्भूरिसात्विकविकारमपास्तधैर्यम्
आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

(१३८) श्लोकाऽध्याकल्परचना विच्छिन्तिः कान्तिपोषकत् ॥

यथा ।

“स्वच्छाम्भःस्रपनविधौ तमद्गमोष्ठम्
तामूलद्युतिविशदो विस्रासिनोनां ।
वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितीयान्
आकल्पो यदि कुसुमेपुष्पा न शून्यः” ॥

अथ विव्वाकः ।

(१३९) विव्वाकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टे ऽप्यनादरः ।

यथा ।

“यासां मत्स्यपि मद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।

अयन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्तेलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रंषीदन्तु ते” ॥

अथ किलकिञ्चित्तं ।

(१४०) स्मितशुष्करुदितक्षितत्रासक्रोधश्रमादीनां ॥
साङ्कर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाड्वर्षात् ।

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्ध्वारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥

अथ मोहायितं ।

(१४१) तद्भावभाविते चित्ते वज्रभस्य कथादिषु ॥
मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकं ।

यथा ।

“सुभग त्वत्कथारमो कर्णकण्डूतिलालसा ।

सुज्ज्वलवदनाभोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना” ॥

अथ कुट्टमितं ।

(१४२) कोशस्तनाधरादीनां अक्षे क्षेपेऽपि सम्भ्रमात् ॥
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननं ।

यथा ।

“पद्मवोपमितिमाग्यमपचं दष्टवत्यधरविभ्रमभीष्टे ।

पर्यङ्कुजि मरुजेव तरुण्यास्तारलोसवनयेन करेण” ॥

अथ विभ्रमः ।

(१४३) त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ॥

अस्थान भूषणादीनां विन्यासे विभ्रमो मतः ।

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वरिहः कान्तमसमाप्तविभ्रमया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लाघा कपोले तिलकः कृतः” ॥

अथ ललितं ।

(१४४) सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासे ललितं भवेत् ॥

यथा ।

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

दूतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम” ॥

अथ मदः ।

(१४५) मदे विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ।

यथा ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीर्ना

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः” ॥

अथ विह्वलं ।

(१४६) वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विह्वलं मतं ।

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्ट्वा नेवाप सा मया किञ्चित् ।

पर्यश्रुणी तु गयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वे ॥

अथ तपनं ।

(१४७) तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितं ॥

यथा मम ।

“श्रामान्मुञ्चति भृतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकाते
दीर्घ रोदिति विचिपत्यत इतः क्षामां भुजावस्त्ररों ।
किञ्च प्राणसमा न काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥

अथ मौग्ध्यं ।

(१४८) अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वक्त्रभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

नाथ मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलं” ॥

अथ विक्षेपः ।

(१४९) भूपाणामर्हरचना वृथा विष्वगवेक्षणं ।

रक्षस्याख्यानमीपच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥

यथा ।

“धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलं ।

किञ्चिददति रक्षसं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥

अथ कुट्टहसं ।

(१५०) रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुट्टहसं ।

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भ्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥

अथ हसितं ।

(१५१) हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनवाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति” ॥

अथ चकितं ।

(१५२) कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा ।

“वस्यन्ती चलन्नफरीविघट्टितोरु-

वांभीरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

सुभ्यन्ति प्रसभमद्यो विनाऽपि हेतो-

र्त्सिलाभिः किमु सति कारणे तरुणः” ॥

अथ केलिः ।

(१५३) विचारे सच्च कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥

यथा ।

“व्यपोद्धितुं लोचनतो मुखानिसै-

रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

मियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि ।

(१५४) दृष्टा दर्शयति ब्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वाऽतिक्रान्तं पश्यति प्रियं ॥
 वज्रधा पृच्छ्यमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भापते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कर्था ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥

अथ सकलानामपि नायिकागामनुरागेद्धितानि ।

(१५५) चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य वज्र मन्यते ।
 विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घिता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाङ्गमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटं ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु वज्र मानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभापते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियं ॥
 यत्किञ्चिदपि संवीच्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वन् कवरीमोत्रमंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं वानमास्त्रिय च्छति ॥

भाले तथा वयस्याया आरभेत्तिलकक्रिया ॥
 अङ्गुष्ठायुषेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चाऽपि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुञ्जरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बद्ध तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं ।
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य समुखी नाधिगच्छति ।
 भापतेः स्रुतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनो ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा सुर्व्वारयेऽपितः ॥

दिङ्मात्रे यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमलोकयतीव हन्त दृष्ट्वापि ।

सरसनस्रुतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलं ॥

तथा ।

(१५६) सेख्यप्रस्थापनैः स्त्रिधैर्वोचितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतीसंप्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरियते ॥

दूत्यय ।

(१५७) दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

वाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदि-

शब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ॥ तत्र सखी यथा ।

“श्वामान्मुञ्चतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्यिअ पिआमिओ विअ लछीअसि जासि ता किमन्नत्ते ।

ए मणं विवारओ इधअत्थि घरे घनरसं पिअन्ताणं”* ॥

एताद्य नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ॥

दूतीगुणानाह ।

(१५८) कलाकौशलमुत्साहे भक्तिश्चित्तज्ञता सृतिः ।

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथैचित्यादुत्तमाधममंध्यमाः ।

एता दूत्यः ॥ अथ प्रतिनायकः ।

(१५९) धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥

यथा रामस्य रावणः ॥ अयोद्दीपनविभावाः ।

(१६०) उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।

ते च ।

(१६१) आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालाद्यस्तथा ॥

* पन्यिअ इति । पान्य पिपासित इय लक्षणे यामि तत् किमन्यत्र, न मन्नामपि वारण इत्यादि इहे घनरसं पिबताः इति सं टी० ।

चेष्टादीत्यादिशब्दाद्रूपभ्रूषणादयः । कालादीत्यादिशब्दाच्चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझङ्कारादयः ॥ तत्र चन्द्रे यथा सम् ।

“करमुदयमहीधरस्तनाये गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः” ॥

यो यस्य रमस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्षने वक्ष्यते ।

अयानुभावाः ।

(१६२) उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वह्निर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाय्ययोः ॥

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैरंगमादेरुत्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं वह्निः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स काव्यनाय्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।

(१६३) उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजास्य स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रमस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्षने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

(१६४) विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

मत्तं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कथनाऽऽन्तरो धर्मः ।

(१६५) सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥

गोपनीवर्द्धन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

(१६६) स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ष्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

तत्र ।

(१६७) स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ।
वपुर्ज्जलोद्गमः खेदो रतिघर्षाश्रमादिभिः ॥
हर्षाङ्गतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
मदसंमदपीडाद्यैर्वैवर्ष्यं गद्गदं विदुः ॥
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
विपादमदरोपाद्यैर्व्वर्ष्याण्यत्वं विवर्णता ॥
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजं ।
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
पृदश्चट्रोमासं यजति जडतामङ्गमखिलं ।
कपोसौ घर्षाद्रौ भुवमुपरताशेषविषयं
मनः माद्रानन्दं स्पृशति म्रटिति मद्य परमं” ॥

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

(१६८) विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्यायिन्युन्मप्रनिर्गन्नास्तयस्त्रिंशश्च तद्भिदाः ॥

स्मिरतया वर्णमाने हि रत्यादौ निर्भेदादयः प्रादुर्भावं-

तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाङ्गभिचारिणः कथ्यन्ते ॥
के ते इत्याह ।

(१६६) निर्व्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्यमौहौ विवोधः
स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावह्नित्याः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहित्वा व्याधिसन्तासलज्जा
दर्पाह्नयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥

तत्र निर्व्वेदः ।

(१७०) तत्त्वज्ञाना * पदोर्थादे + निर्व्वेदः स्वावमानना ।
दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्याच्छसितादि" कृत ॥

तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्व्वेदो यथा ।

“मृत्कुम्भवास्तुकारभ्रुपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्ता चूर्णकृतो मया” ॥

(१७१) आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पौडिताङ्गता ।
उत्पातजे स्तम्भताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥
राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनं ।
गजादेःस्तम्भकम्पादिः पाश्याद्याकुलतानिलात् ॥
इष्टाङ्गर्पाः शुचोऽनिष्टाङ्गेष्वेतान्ये यथायथं ।

* तत्त्वज्ञानमिह देहविषयादायनुपादेयत्वज्ञानमेव न तु जीवा-
त्मपरमात्मनोरभेदज्ञानं तस्मिन् सति मोक्ष एव न तु स्वाव-
माननं । टी० ।

† आदिपदात् पुराणश्रवणादीना यद्दः । टी० ।

* आदिपदात् सस्य कुक्कुर्माङ्गावनादीना यद्दयं । टी० ।

तत्र शत्रुजो यथा ।

“अर्थमर्थमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः ।

सत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदयतारकां” ॥

एवमन्यदूष्णं । अथ दैन्यं ।

(१७२) दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥

यथा ।

“दृष्टोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः म्यूणावशेषं गृहं
कालोऽम्भर्षजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।
यत्रात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्टा गर्भभरालसां निजवधूं यश्चूयिर्गं रोदिति” ॥

अथ अमः ।

(१७३) खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्यासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा ।

“मद्यः पुरीपरिमरे च गिरीपगृदो
गता जवाभिचतुराणि पदानि मोता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यमहाद्गुवाणा
शामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं” ॥

अथ मदः ।

(१७४) सम्प्रोक्षानन्दसम्प्रेदो मद्दो मद्योपयोगजः ॥

अमुना चोत्तमः शोते मद्यो यस्य गायनि ।

अधमप्रकृतिश्यापि परुषं यक्ति रोदिति ॥

यथा ।

“प्रातिभ” त्रिरसकेण † गताना वक्रवाक्यरचनागमणीय ।
गूढसूचितरहस्यसहस्रं सुभ्रुवा प्रवृत्ते परिहाम ” ॥

अथ जडता ।

(१७५) अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादित्यानिष्टदर्शनयुतिभिः ।
अनिमिपनयननिरीक्षणदृष्टीभावादयस्तत्र ॥

यथा मम कुवलययाश्चरिते प्राकृतकाथे ।

“एवरिश्च त जुञ्जुञ्जुश्च अन्वान्वणिहिदसजलमन्थरदिष्टि ।
आलक्योपिश्च दिश्च खनमेत्त तत्यत्यिश्च मुहसङ्ग ” ‡ ॥

अथोद्यता ।

(१७६) शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुद्यता ।
तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनालाडनादयः ॥

यथा ।

“प्रणयिसखीमलीलपरिहासरमाधिगतै
र्नलितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपत
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुज ” ॥

अथ मोहः ।

* प्रातिभ प्रागुच्य इति । टी० ।

† त्रिरसकेण मयेनेति । टी० ।

‡ नवरिश्च इति । केवलं तद् युवयुगलमन्वान्वनिहितसजलमन्थरदिष्टि । आलक्योपिश्च इति चोक्तमात्रं तत्र भिन्नं मुहसङ्गमिति स । टी० । नवरिश्चशब्दं केवलाधीपदेशी ।

(१७७) मोहो विचिन्ता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥

यथा ।

“तीव्राभिपङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संसन्मयतेन्द्रियाणां ।
अज्ञातभर्त्स्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव” ॥

अथ विवोधः ।

(१७८) निद्रापगमहेतुभ्यो विवोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमौलनाङ्गावलोककृत् ॥

यथा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणा-
मशिशिलभुजचक्रा येपभेदं तरुण्यः” ॥

अथ स्वप्नः ।

(१७९) स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपवेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥

यथा ।

“मामाकाशप्रलिङ्घितभुजं निर्दयात्प्रेपहेतो-
र्भन्धायासो कथमपि मया स्वप्नमन्दर्पणेन ।
पश्यन्तीनां न यन्तु यद्गो न स्यन्तीदेवतानां
मुक्ताम्यूनामहकिमनयेत्यनुभेदाः पतन्ति” ॥

अथापकारः ।

(१८०) मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥

यथा ।

“आसिद्धभूमिं रसितारमुच्चैर्लङ्घुजाकारदृष्टत्तरङ्गं ।
फेनायमानं पतिमापगानामभावपस्मारिणमाश्रयद्दे” ॥

अथ गर्वः ।

(१८१) गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासकुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिहृत् ॥

यथा ।

“धृतायुधो यावदह तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यतां” * ॥

अथ मरणं ।

(१८२) शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिहृत् ।

यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा” ॥

अथालस्यं ।

(१८३) आलस्यं अमगर्भाद्यैर्जाद्यं जृम्भासितादिहृत् ॥

यथा ।

* यत्र सिद्धं ममास्त्रेण वद तत् केन साध्यते इत्युत्तरार्द्धस्य
पाठान्तरः ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखी ।
जृम्भते मुञ्जरासीना वाला गर्भभरालसा” ॥

अथामर्षः ।

(१८४) निन्दाक्षेपापमानादेरसर्वेषां भिनिविष्टता ।
नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गीत्तर्ज्जनादिक्वत् ॥

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतं” ॥

अथ निद्रा ।

(१८५) चेतःसम्मीलनं निद्रा श्मक्लममदादिर्जं ।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणं ॥

यथा ।

“मार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराचरं ।
निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥

अथावहित्या ।

(१८६) भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।
व्यापारान्तरसप्तयन्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥

यथा ।

“एवं वादिनि देवैषां पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥

अथौत्सुक्यं ।

(१८७) इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिश्चसितादिद्वयत् ॥

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधमि वेतमीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रमस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रमन-
धर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रमशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं
मन्तव्यं ॥ अथोन्मादः ।

(१८८) चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्यानंदासरुदितगीतप्रलपनादिद्वयत् ॥

यथा मम ।

“भ्रातर्द्विरेफ भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वोचिता त्वि” ।
अङ्कारमनुभूय सानन्दं ।
ब्रूये किमोमिति सखे कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीय ॥

अथ शङ्का ।

(१८९) परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणं ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्थीलोकास्यगोपकान् ॥

यथा गगु ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्गा रचयति चिरं चन्दनाक्षेपनानि ।
धत्ते लाक्षामसहस्रधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीर्यं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती” ॥

अथ सृष्टिः ।

(१८०) सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूसमुन्नमनादिहृत् ।
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकं ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा मलज्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तंदानन” ॥

अथ मतिः ।

(१८१) नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ॥
• स्मेरता धृतिसन्तोषौ वज्रमानश्च तद्गवाः ॥

यथा ।

“असंशयं चत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
मतां हि सन्देहपदैषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥

अथ व्याधिः ।

(१८२) व्याधिर्ज्वरादिर्विषाद्यैर्भूमीच्छात्कम्पनादिहृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः ।

स्यष्टमुदाहरण । अथ चासः ।

(१९३) निर्घातविद्युदुक्त्वाद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रामविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपङ्क्तवाः मखीजनस्यापि विलोकनीयतां”* ॥
अथ व्रीडा ।

(१९४) धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ।

यथा । “मयि सकपटमित्यादि” । अथ हर्षः ।

(१९५) हर्षस्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽप्युगङ्गदादिकरः ॥

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य शिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गन्तं ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा” ॥
अथास्रया ।

(१९६) अह्यान्यगुणर्क्षिणामौहत्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्दोषभृविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥

यथा ।

“अयं तत्र पाण्डुतनयेन मदमि विहितं मधुद्विषः ।
मानममहत न चेद्विपत्तिः परदृष्टिमत्तरि मनो हि मानिर्गा” ॥
अथ विषादः ।

* परिस्पृग्दिति जलविहास्यसंनमिति टीका ।

(१९७) उपायाभावजग्मा तु विपादः सत्त्वसङ्क्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥

यथा मम ।

“एषा कुडिलघणेन चिउरकडापेण तुह निबद्धा वेणी ।

महसहि दावद दंशद आश्रमजद्विव्व कालउरदव्व हिअश्रं” *॥

अथ धृतिः ।

(१९८) ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः ।

सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥

यथा मम ।

“कृत्वा दीननिपीडनां निजजने वद्धा वचोविषहं

नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्णिकीर्यातनाः ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं

गोवाराञ्जलिनापि केवलमधो मेयं कृतार्था तनुः” ॥

अथ चपलता ।

(१९९) मात्सर्यद्वेषरागादेश्यापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भस्मनपासयस्वच्छन्दाचरणादयः ॥

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्द्देषघासु मृज्ज

भोजनं विनोदय मनः सुमनोसतासु ।

* एषेति । एषा कुडिलघनेन चिउरकडापेण तुह निबद्धा वेणी ।
मम सहि दावदयति दशद्वयरायद्विद्विवात्मोदगीव ददयं ।
इति सं । टी० ॥

मुग्धामजातरजघं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थंयसि किं नवमालिकायाः” ॥

अथ ग्लानिः ।

(२००) रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा ।
ग्लानिर्निर्घ्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिद्यत् ॥

यथा ।

“किञ्चल्यमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।
भ्रमयति परिषाण्डु चाममखाः शरीरं
अरदिज इव घर्भः केतकीपत्रगर्भं” ॥

अथ चिन्ता ।

(२०१) ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्वासतापहृत् ।

यथा मम ।

“कमलेण विश्विण्ण संयोज्यन्तो विरोहिणं शशिशिम्बं ।
करअलपक्षयमुद्धो किं चिन्तसि सुमुद्धि अन्तराग्निश्चिश्चिश्चि” ॥
अथ वितर्कः ।

(२०२) तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥

यथा । “किं रुद्धः प्रिययेत्यादि” ॥ “एते च त्रयस्त्रिंशद्भि-
चारिभेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह ।

* कमलेणेति । कमलेन विश्विण्णेन संयोजयन्तो विरोहिणं शशिशिम्बं । करतत्रयस्यैकमुद्धो किं चिन्तयसि सुमुद्धि अन्तराग्निश्चिश्चिश्चि इति संटी ।

(२०३) रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।

तथा हि शृङ्गारेऽनुक्लिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्या-
द्यिशब्दवाच्या । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्यैव व्यभिचारि-
लक्षणयोगात् । तदुक्तं “रमावन्धः परं भावः स्याद्यितां प्रति-
पद्यते” । तत्कस्य स्याद्यिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह ।

(२०४) शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयंभावितबुद्धिभिः ॥

अथ स्थायी भावः ।

(२०५) अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादाद्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥

तदुक्तं ।

“सक्तस्त्वन्नवृत्त्या भावानामन्वेषामनुगामुकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति” ॥

तद्भेदागाहः ।

(२०६) रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥

तत्र ।

(२०७) रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितं ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैर्हासस्यावबोधो क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
 रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयं ॥
 दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
 विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥
 विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
 शमो निरीक्षावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं ॥

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हामः । रामायणे
 शोकः । महाभारते शमः । एवमन्नेऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा
 उत्पद्यमाने स्त्रीस्त्रीर्बिर्बुद्धै रविर्बुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
 पुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः । किञ्च ।

(२०८) नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥

यदुक्तं ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं” ॥

अथ रमस्य भेदानाह ।

(२०९) शृङ्गारदास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभ्रमोद्भूत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥

तत्र शृङ्गारः ।

(२१०) शृङ्गं चि मन्मयोद्भेदस्तद्गमनचेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां यर्जयित्वात्र वेग्याञ्चाननुरागिणो ।

आन्मनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतं ।

भ्रुविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्त्रौग्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।

स्थायी भावो रतिः ग्यामवर्षोऽयं विष्णुदैवतः ॥

यथा । “शून्यं वामगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पति-
रुक्तस्वरूपा च यासा आलम्बनविभावौ । शून्यं वामगृहमुद्दी-
पनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ ।
एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भे-
दावाह ।

(२११) विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः ।

तत्र ।

(२१२) यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

(२१३) स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥

तत्र ।

(२१४) श्रवणादर्शनाद्यापि मिथःसंरूढरागयोः ।

दृशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥

श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखान् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं ॥

अभिज्ञापश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्देशसंप्रलापाद्य ।

उन्मादेऽय व्याधिर्जडतामृतिरिति दृशात्र कामदृशाः ॥

अभिज्ञाप स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनं ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥
 अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाङ्गं ।
 व्याधिसु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥
 जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टं । क्रमेणोदाहरणानि ।

“प्रेमाद्र्द्राः प्रणयसृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
 स्तास्तामुग्धदृशो निमग्नमधुराश्लेषा भवेयुर्मयि ।
 यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधीघणा-
 दाशसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दमान्द्रो लयः” ॥

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ॥

“कथमोचे कुरङ्गाची साक्षात्क्री मनोभुवः ।
 इति चिन्ताकुल. कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीं ॥

अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नाय-
 कस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटमिति” आदौ नायकस्य
 स्थितिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनं । “श्यामान्
 मुञ्चतीत्यादौ” उद्देशः ।

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्युह्यत ।
 क नीलकण्ठ प्रजसोत्पलक्ष्मणागसत्यकण्ठार्पितवाञ्छबन्धना” ।
 अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफेत्यादौ” उन्मादः ।

“पाण्डुत्वामं वदनं हृदयं मरुतं तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं सत्रियरोगं सखि इदन्तः” ।

अत्र व्याधि ।

“भिसिणीश्चलसञ्चणीए निहित्रं सर्वं सुनिश्चलं अङ्गं ।
दीहो णीसासहरो एमोसाहेद जीव इति पत्” ॥

अत्र जडता । इदं मम ॥

(२१५) रसविच्छेदचेतुत्वान्तराणां नैव वर्ण्यते ।
जातप्रायन्तु तदार्थं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥
वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ।

तत्रार्थं यथा ।

“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ष्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहलै-
मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनोजातो नभस्वानपि ।
माधन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलोपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमग्नसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी” ॥

ममैतौ । द्वितीयं यथा ।

कादम्बर्यां मद्याश्रितापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
कहणविप्रसङ्गविषय इति वक्ष्यामः ॥ केचित्तु । “नयनप्रोतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदफलनुताविषय-

• भिसिणीति । भिसिनीदशम्यनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलं अङ्गं ।
दीर्घो निद्रासमर एष साधयति जीवयति पराङ्गति सं०टी०॥

निवृत्तिस्तपानाशः । उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशा-
दशैव स्युः” इत्याहुः ॥ तत्र च ।

(२१६) आदौ वाचस्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥

दङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्तराजयोः ।
आदौ पुरुषानुगमे सम्भवत्येषेवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

(२१७) नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतं ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ।

कुसुमरागं तं प्राङ्कर्यदपैति च शोभते ॥

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ।

अथ मानः ।

(२१८) मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यापि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारुणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो वर्णनीयः ।
उदाहरणं । तत्र नायकस्य यथा ।

“अश्लेषपुत्रश्च विणिमीलितश्च देसु गुरुश्च मज्जन् श्रीधामं ।
गण्डपरितम्बणपुण्ड्रश्च न उणे विहादग्नौ” * ॥

* अश्लेष इति । अश्लेषपुत्रश्च विणिमीलितश्च देसु सुभग मज्ज-
न्महाशयं । गण्डपरिपुम्बणपुण्ड्रश्च न पुनश्चिद्विद्यमानोति
सं । टी० ।

नायिकाया यथा कुमारसभावे सन्ध्यावर्षनावसरे । उभयोर्यथा ।

“पणञ्चकुविञ्चाणं दोलंवि अलिअपशुन्नाणं माणदखाणं ।

णिच्चलनिरुद्धणीमासदिन्नकवाणं को मज्जः” * ॥

अनुनयपर्यन्तासहने तस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु समो गम-
ञ्चारीर्याख्यभावत्वं । यथा ।

“भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं मोत्कण्डमुदीचते
रुद्धायामपि वाञ्छि मस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाईमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराश्रुतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदिम्यितेऽप्यनुनये संरचनीर्गोचरं ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्निश्रीभवच्चक्षुषो-
भङ्गो मानकलिः महासरभसव्यासक्तकण्ठयहः” ॥

(२१६) यत्पुरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥

ईर्ष्या मानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्रप्रायितभोगाङ्गोत्रसुखलनसंभवा ॥

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृगो दृग्गोः परागं प्रणयिनि कोसुममाननानिम्बेना ।
तदहितयुवतेरभीष्टममृणोर्दयमपि रोधरजाभिरापुपूरे” ॥

* प्रयथकुविञ्चामिति । प्रयथकुमितयोर्द्वयोरप्यसुतयोर्माननिष-
द्भयोर्निषचनिषदनिश्चासरत्तत्त्वयोर्द्वयोर्द्वयो मल्ल इति । सं० टी० ॥

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयसंशुकेन
 म्यगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टं ।
 प्रतिदिशमपरस्त्रीमङ्गशंसी विसर्पन्
 नवपरिमलगन्धः केन शक्यो धरीतुं” ॥

एवमन्यत्र ।

(२२०) साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरं ।
 तङ्गङ्गाय पतिः कुर्यात् पडुपायानिति क्रमात् ॥
 तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ।
 दानं व्याजेन भूपादेः पादयोः पतनं नतिः ॥
 सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणं ।
 रभसत्रासर्षपादेः कोपभ्रङ्गो रसान्तरं ॥

यथा । “नो चाटुश्रवणे इत्यादि” ॥ अत्र हि सामादयः पथ
 सूचिताः । रसान्तरमूह्यं ॥ अथ प्रवामः ।

(२२१) प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।
 तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥
 निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किञ्च ।

(२२२) अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृगतारुचिः ॥
 अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।
 मृत्तिथेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥
 असौष्ठवं मन्त्रापत्तिस्तापस्तु विरहन्वरः ।

असुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्व्वचारागिता धृतिः ॥
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।
तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा ॥

शेषं स्पष्टं । एकदेशतो यथा मम तातपादानां ।

“चिन्ताभिः स्तिमित मनः करतले लीना कपोलस्यली
प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डुवदनं श्यामैकखिन्नोऽधरः ।

अम्भ.शोकरपद्मिनीकिशलयैर्नैपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशमोदृशो” ॥

(२२३) भावो भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ।

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यं । तत्र भावो यथा मम ।

“यामः सुन्दरि याहि पान्य दयिते शोकं वृथा मा कृथाः

शोकस्ते गमने कुतो मम ततो वाष्यं कथं मुञ्चसि ।

शोधं न व्रजसीति मां गमयितुं कस्मादिय ते त्वरा

भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीविष्य मे सम्भ्रमः” ॥

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं वल्लयैः कृतं प्रियसखैरसैरजस्रं नतं

धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्व्वे समं प्रस्थिता

गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुदृत् सार्थं किमु त्यज्यते” ॥

भूतो यथा । “चिन्ताभिः स्तिमितमित्यादि” । शापाद् यथा ।

“तां जानीया इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पा-

तादिजः । यथा । विक्रमोर्बग्धामुर्बगोपूरुरवसोः ॥

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानाञ्चाङ्गासौष्ठ-
वादीनामपि दशानामुभयेषामष्टुभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तन-
प्रसिद्धा विविच्य प्रतिपादनं ॥

अथ करुणः ।

(२२४) यूनेरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ॥

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ।

यथा कादम्बरीं पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ॥

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।
किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव गृहकारः । सङ्गमप्रत्याश-
या रतेरुद्भवाम् । अयन्तु “करुणः” इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यथाच
“सङ्गमप्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भगृहकारस्य प्रवामाख्यो
भेद एव इति” केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवाङ्गि-
न्नमपि मन्यन्ते । अथ सम्भोगः ॥

(२२५) दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ॥

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहन' ।

आदिशब्दादन्यान्याधरपानचुम्बनादयः । यथा । “गृह्यं
वामगृहमित्यादि” ।

(२२६) संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भनादिवङ्गभेदात् ॥

अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगगृहकारः ।

तत्र स्यादतुपङ्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ॥

जलकेन्निवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रसृतिः ।

अनुलेपनभूपाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेधमुज्ज्वलं दर्शनीयं
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

(२२७) कथितञ्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ।*

यदुक्तं ।

“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्नागो विवर्द्धते ॥

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानां ।

“क्षेमं ते ननु पद्मलाचि किषञ्च क्षेमं महद्गुणं ददं

एतादृक् कृशता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।

केनाहं पृथुलः प्रिये प्रणदणीदेहसु सङ्गीलनात्

त्वन्तः सुभ्रु न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि”* ॥

एवमन्यवाप्युहं । अथ हासः ।

* क्षेमं ते इति संस्कृतेन नायकस्य प्रथः । प्राज्ञतेन नायिकाया
उत्तरं । किषञ्चं कृशकं क्षेमं ममाङ्गं ददं अतिशयं कृशं यन्म-
माङ्गं तदेव क्षेममित्यर्थः ।

† अपरौ यथा मम ।

“पदप्रणतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरं ।

मुच्यन्ती वाप्यसन्तानं सुमुखो तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्ते घोरक्षतान्तवङ्गकुहरात् त्वं मुख्यपुञ्जेन मे

मुक्ता हन्ते तदज्जनयमभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग मा ।

इत्याकर्ण्य निमीलिताङ्गनयनं स्मैर शनैरानतं

• सीक्षासं वदनाम्बुज मृगदृशः स्मैरं चुम्बुमे प्रिय.” टी० १२॥

(२२८) विकृताकारवाग्देशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत ॥
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथद्देवतः ।

° विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ॥
तदत्रालम्बनं प्राङ्गस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।
अनुभावोऽत्तिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ॥
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ।
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ॥
नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च पङ्भेदाः ।
ईपद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् सन्दिताधरं ॥
किञ्चिन्नक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।
मधुरस्वरं विहसितं सांसगिरःकम्पमवहसितं ॥
अपहसितं सास्त्रात्तं विहसिप्राङ्गं भवत्यतिहसितं ।

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधोत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।
अमो ममाघ्राय च तर्कवादान् ममागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ।
अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परियोषो द्रष्टव्याः ।

अत्र च ।

(२२९) यस्य हासः स चेत् कापि साक्षान्नैव निबध्यते ॥
तथाप्येव विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।
अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ॥
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ।

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यं । अथ करुणः ।

(२३०) द्रष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ॥

धौरैः कपोतवर्षाऽयं कथितो यमदैवतः ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतं ॥

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ॥

वैवर्ष्याच्छासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।

निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिय्रमाः ॥

विषादजडत्वेन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तन” ॥

अत्र हि रामवनवामजनितशोकान्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यं । परिपोषस्त महाभारते स्त्रीपर्व्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेद-
माह ।

(२३१) शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ॥

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः ।

अथ रौद्रः ।

(२३२) रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ॥

आलम्बनमस्ति तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ॥
 सङ्ग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ।
 भुविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः ॥
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।
 अनुभावास्तथा क्षेपकूरसन्दर्शनादयः ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
 मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपण्डभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
 नरकरिपुणा साङ्गं तेषां सभोमकिरोटिना-
 मयमहमसृञ्जेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं” ॥

अस्य युद्धवीराङ्गेदमाह ।

(२३३) रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ।

अथ वीरः ।

(२३४) उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्यायिभावकः ॥
 महेन्द्रदैवतो हेमवर्षोऽयं समुदाहृतः ।
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्मैद्दीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्क्षेपणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः।

स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥

स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः। तत्र दानवीरो यथा परशुरामः। “त्यागः सप्त-समुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिरिति”। अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायो भावः। सम्प्रदानब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते। धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः।

“राज्यञ्च चसु देहञ्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये।

यश्च लोके ममाद्यत्तं तद्धर्माय संदोद्यतं” ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः।

“भो लङ्केश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतं।

नैवञ्चेत् खरदूषणत्रिगिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्धूकृतः” ॥

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः।

“शिरामुखैः स्रग्धत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमसि।

दृष्टिं न पश्यामि तथापि तावत् किं भक्षणान्तं विरतो गरुत्मान्” ॥

एव्यपि भावादयः पूर्वोदाहरणवदूष्णाः।

अथ भयानकः।

(२३५) भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
 स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णे मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
 यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्त्रालम्बनं मतं ।
 चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
 अनुभावोऽत्र वैवर्त्यगद्गदस्वरभाषणं ।
 प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
 जुगुप्सावेगसम्भोच्चसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
 शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्व्याद्या व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“नष्टं वर्षंवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य चपामन्त.कञ्चुकि
 कञ्चुकस्य विशति त्रामादयं वामन इत्यादि” ॥

अथ वीभत्सः ।

(२३६) जुगुप्सास्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
 नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
 दुर्गन्धमांसपिणितमेदांस्थालम्बनं मतं ।
 तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं ॥
 निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
 अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
 मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिस्य मरणादयः ।

यथा ।

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुच्छेयभूयांसि मांसान्यं-
 सस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
दङ्गस्यादस्यिसंखं स्वपुटगतमपि क्रथमथयमत्ति” ॥

अथाहुतः ।

(२३७) अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ॥
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतं ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिर्हर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दण्डाश्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टङ्कारध्वनिरार्थवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पर्यस्तकपालमंपुटमिलद्रुद्धाण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा क्रथमहो नाद्यापि विश्राम्यति” ॥

अथ शान्तः ।

(२३८) शान्तः शमस्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्भूतः ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाऽपेवस्तुनिःसारता तु या ॥
परमात्मस्वरूपं या तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिश्चेन्नतीर्थरस्यवनादयः ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याद्यानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा ।

“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः
सत्रामञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्थाजोक्तचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटोभिर्चा विलुण्ठियति” ॥

पुष्टिस्तु मद्याभारतादौ द्रष्टव्या ॥

(२३९) निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेप नो ॥

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याध-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तिन्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोप-
शमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न
तच्चान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तं ॥
ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काञ्चिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्व्वेषु भावेषु शमप्रमाणः” ॥

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिल-
क्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र मद्धार्यादीनामभावात् कथं रसत्व-
मित्युच्यते ।

(२४०) युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥

यस्यास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ।
उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखं ।

दृष्ट्वाचयसुखस्यैते नार्हतः षोडशो कलां ॥

सर्वाकारमहङ्गाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनोरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं ।

अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन

प्रभोदेति प्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवमान्” ॥

अथ मुनीन्द्रममता वत्सलः ।

(२४१) स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।

स्याथी वत्सलतास्तेहः पुत्राद्यालम्बनं मतं ॥

उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्यागौर्य्यद्याद्यः ।

आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरद्युम्ब्रनमीक्षणं ॥

पुलकानन्दवाष्याद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।

सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का चर्पगर्वाद्यो मताः ॥

षड्गर्भच्छविर्व्यसो दैवतं लोकमातरः ।

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
 यथौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीं ।
 अभूच्च नमः प्रणिपातशिचया
 पितुर्मुदं तेन ततान मोऽर्भकः” ॥

एषाच्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

(२४२) आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥
 भयानकेन करुणेनापि चास्यो विरोधभाक् ।
 करुणो चास्यश्टङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
 रौद्रस्तु चास्यश्टङ्गारभयानकरसैरपि ।
 भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
 श्टङ्गारवीररौद्राख्यचास्यशान्तैर्भयानकः ।
 शान्तस्तु वीरश्टङ्गाररौद्रचास्यभयानकैः ॥
 श्टङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

आद्यः श्टङ्गारः । एषाच्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

(२४३) कुतोऽपि कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥
 उन्मादादिर्नतु स्थायी पात्रेन स्थैर्यमेति यत् ।

यथा । विक्रमोर्ध्वग्रां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवम उन्मादः ।

(२४४) रसभावौ तदाभ्यामौ भावस्य प्रथमोदयौ ॥
 सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

रसनधर्मयोगिताङ्गावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

(२४५) सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥ •

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोरसभावयोः” ॥

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन
सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तमृत्यवद्-आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपा-
दिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रस-
तामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाचाः । तत्र
व्यभिचारी यथा । “एवं वादिनि देवर्षावित्यादि” । अत्राव-
हित्या देवविषया रतिः । यथा कुन्दमालायां ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

• नरके वा नरकान्तक प्रकामं ।

अवधीरितशारदारविन्दै

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने

हृतः हतार्थोऽस्मि निर्वर्चितां हसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयमोर्

• गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृश्यते” ॥

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्दूतधूलोपटलपङ्किलां ।

• न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिषा चरः” ॥

एवमन्यत् ।

उद्बुद्धमात्रस्यापी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विन्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनाग्नि” ॥

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ॥ ननूक्तं “प्रपानकरसव-
दिभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः पार्थ-
क्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

(२४६) यथा मरीचखण्डादेरेकीभावे प्रपानके ॥

उद्रेकः कस्य चित् क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ ।

(२४७) अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
यीरहितत्वे मत्थेकदेशयोगित्वापलक्षणपरं बोध्यं तद्य यानव्युत्प-
त्तये एकदेशतो दृश्यंते ।

(२४८) उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।

वज्रनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठयां ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्बद्धमपाचतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥

शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरूपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षीणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमःसन्ततिः ।
तन्मे सुन्दर मुञ्च कृष्ण सहसा वर्ततेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मग्नथकलासक्तो हरिः पातु वः” ।

ब्रह्मनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनचित्तयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु पाण्डुरयं कपोलः” ॥

अनुभयनिष्ठत्वे यथा । मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्यां ।

“पद्याद्युभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं” इति
श्रीमक्षोचनकाराः ॥

तत्रैदंहरणं यथा रत्नावल्यां । सागरिकाया अन्योन्यदर्श-
नात् भाक् वसराजे रतिः ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयवीरधे हयवीरस्य जन-
क्षीडावर्षणे ।

अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जपगम्यन्नगद्वेषवधोगिरिमक्षीकुसुमानि कापि भिक्षी ।

अवचित्य गिरौ पुनो निपत्ता मरुषानुक्त्वाशुकार भर्त्रा” ॥

तिष्ठन्गतने यथा ।

“मक्षीमतक्षीपु वगान्तरेयु वल्यन्तरे वक्षभमाङ्गयन्ती ।

चक्षद्विपक्षीकलनादभङ्गी मङ्गीतमङ्गीकुक्षते म्भङ्गी” ॥

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोचनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुङ्ग-

मुङ्गा कर्षमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आघातः कटुकोक्तिभिः स्वममकहोर्विक्रमं कीर्त्तय-

त्रंसास्कोटपटुर्युधिष्ठिरममौ दन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्रुवन् मोढुमधीरलोचनः महस्वरग्नेरिव यस्य दर्शनं ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

(२४८) भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥

स्यं ।

(२४९) भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिथ्ये तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः श्वलता मता ॥

क्रमेण यथा ।

“सुतनु जद्विहि कोपं पश्य पादानतं मां ०

न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

इति निगदति नम्ये तिर्यङ्गामीलिताच्छ्या

नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चिद्” ॥

अत्र वाप्यमौचनेनेर्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः । .

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रूपा परुषीकृते ।
व्रजति रूमणे निःश्वसोच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनमलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता” ॥

अत्र विषादस्रोदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसदृत्त्यापि दुष्प्रापं ।

रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वा कार्यं शशलक्षणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृग्भेत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पयाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा .

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति” ॥

अत्र वितर्कास्तुक्वमतिस्मरणशङ्कादन्यधृतिचिन्तानां शव-
सता ॥ * ॥

इति माहिर्यदपण्णे रमभावादिनिरूपणो नाम तृतीयः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ काव्यभेदमाह ।

(२५०) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतं ।

तत्र ।

(२५१) वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ॥

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्या ध्वनिर्गोमोत्तमं काव्यं ।

(२५२) भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूला ।

अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूले ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधितस्वरूपं । विवक्षितान्यपर-
वाच्यस्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितं । अन्यपरं
व्यङ्गनिष्ठं । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य
प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य वङ्गविषय-
तया पद्यान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥

(२५३) अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्विविध्यमृच्छति ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्यो
ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशे-
परूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं । यथा ।

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूह्युगं न चमूह्युगं” ॥

अत्र द्वितीयकदम्बादिशब्दाः पौनःपुन्यभिया मामान्यकद-
म्बादिरूपे मुख्यार्थे वाधिता जात्यादिगुणविशिष्टकदम्बादि-
रूपमर्थे योधयन्ति जात्याद्यतिशयस्य व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्त्रायं
शब्दं परित्यज्यर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्त-
तिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं । यथा ।

“निःशामान्भ इवादमंशुश्रमा न प्रकाशरे” ॥

अत्रान्यशब्दो मुख्यार्थे वाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेष-
भावाभावान्नार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं ॥ यथा ।

“भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो सुण्णो अज्ज मारिओ देन ।
गोलाण्णैकच्छकुड्ढवासिना दरोअसोहेन” * ॥

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतोऽनुपयुज्यमा-
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरोतलक्षणाशङ्का न
कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्याः
पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन
विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तं ॥

“कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनं ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेशः न तु तिरो-
भावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जाहत्स्वार्था ॥

(२५४) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्योऽपि द्विविधः ।

* भ्रम धम्मिअ इति । भ्रम धार्मिकं विश्रुत्वा सा आऽप्य मारि-
ओ न । गोदानदीकच्छकुड्ढवासिना दत्तसिंहेन । इति सं०टी० ।

(२५५) तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्गः । अत्र व्यङ्ग्यप्रती-
तेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्प-
त्तपत्रशतव्यतिभेदवभाषवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एक-
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्व-
निर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तं । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य
एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बना-
दिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का
गणनात्र सर्वेषां ॥

(२५६) शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्त्यव्यङ्ग्योऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तिविधः कथितो बुधैः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भव-
त्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक-
मव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं । तत्र ।

(२५७) वस्त्वनङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

अनङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादननङ्कारं वस्तुमात्रं पृच्छते ।

तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ॥

“पत्न्यश्च न एत्य मत्यरमत्यि मण पत्यरत्यमे नामे ।

उम्रअपश्रोहण पेक्षितश्च उण जद वममि ता वमसु” * ॥

* पत्न्यश्च इति । पत्न्यश्च नामात्मनेपि मनात् प्रकृतस्यैव नामे ।
उम्रतपयोधरं प्रेत्य पुन संदिचंससि तदस्य । इति सं० । टी० ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगउभोऽपि तदास्वेति वस्तु
यज्यते ।

अलङ्काररूपो यथा ॥ “दुर्गालङ्कितविग्रह इत्यादि” ॥
अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्षने
द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षनमस-
म्वद्धं मा प्रसाङ्गीदितोश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः क-
ल्प्यते । तदत्र उभावल्लभ उनावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
यथा वा ॥

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ।

अहितः सहितः साधुर्यज्ञोभिरसतामपि” ॥

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्दिरोधाभाषो व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्य-
स्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ॥

(२५८) वस्तु यालङ्कतिर्व्यापि द्विधार्थः सम्यग्वी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निवद्धस्य चेति पट् ॥

प्रङ्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदतां ॥

स्वतः सम्यग्वी औचित्याद्दहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धो न तौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ॥

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्रद्गृहे दास्यमि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कैपोरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि मत्वरमितः स्रोतमामानाकुलं

नीरन्मास्तनुमान्निखन्नु ज्वरठच्छेदानलयन्ययः” ॥

अग्नेन स्वतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकायाः भावि-
परम्पुषोपभोगजनसत्तादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ॥

“दिग्नि मन्दायते तेजो दक्षिणस्थां रवेरपि ।

तम्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेक्षिरे” ॥

अग्नेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति
यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ॥

“आपतन्नाममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

यसोऽवनोकयामास मातङ्गमिव केमरी” ॥

अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना यञ्चकार्येन बलदेवः
क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करियतीति वस्तु व्यज्यते ॥

“गाढकान्तदग्नेनसतयथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

श्रोष्ठविद्रुमदलान्यमोक्षयन्निर्दग्न् युधि रूपा निजाधरं” ॥

अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दग्न्ः शत्रवो
व्यापादितायेति समुच्चयालङ्कारो व्यज्यः ॥

“सञ्जेद् सुरहिमासो ए आपणेद् जुश्रद्जनलक्ष्मणे ।

अहिणश्महश्चारमुहे एअपन्नवपत्तणे अनङ्गस्म शरे” * ॥

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्यो युवतयो लक्ष्यं पुण्याणि
शरा इति कविमौढेः क्लिप्तसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्नादनविजृम्भणरूपं
वस्तु व्यनक्ति ॥

* सञ्जेद् इति । सञ्जयति सुरभिमासो न चानयति युवतिजन-
लक्ष्यसहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपन्नवपत्तनानिनङ्गस्य
शरान् ॥ इति सं० ॥ टी० ॥

“रजनीपु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीरे ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततं” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेषु करजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यञ्ज्यः ॥

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्री-
विनाशरूपं वस्तु व्यञ्जते ॥

“धम्मिल्ले नवमल्लिकाममुदयो हस्ते मिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक तत्कीर्त्तिराशिर्यथै

नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभुवां विपद्ये” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्यानामुपकारं करोषीति” विभावनालङ्कारो व्यञ्जते ॥

“शिखरिणि के नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशावकः” ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिमिद्वेन
वस्तुना तवाधरः पुष्पातिग्रथलभ्य इति वस्तु प्रतीचते ।

“सुभगे कौटिसङ्घालमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वमन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतामोदियोगिनां” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्त्रप्रौढोक्तिमिद्वेन कामशराणां कौटि-
सङ्घालप्राप्त्या, निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चतां

शरान् विमुच्य विधोगिनः श्रितेत्युत्प्रेचालङ्कारो व्यज्यते ॥

“मल्लिकामुकुले चण्डि भाति गुञ्जन्मधुप्रतः ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य शङ्खमापूरयन्निव” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिद्धेन उत्प्रेचालङ्कारेण काम-
स्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं “मानिनि मानं न मुञ्चसीति”
वस्तु व्यज्यते ॥

“महिलामहस्रभरिए तुह छिअश्रे सुहअ सा अमाअन्ती ।

अनुदिणमणन्नमाअङ्गं अनुअं पि तनु एद” * ॥

“अचामाअन्तीति” कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिद्धेन काव्य-
लिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति
विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागा-
द्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं
सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृति-
व्यञ्जनस्यले रूपेणोत्प्रेचणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सह-
दयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वं ॥

(२५८) एकः शब्दार्थशक्तयुत्ये

उभयशक्तयुद्धवे व्यङ्ग्ये एकोध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

* महिलामहस्र इति । महिलामहस्रभरिते तव हृदये सभग
सा अमान्ती । अनुदिनमनन्यमना अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति ।
इति सं० । टी० ।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥

अत्र माधवः कृष्णो, माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ॥

(२६०)

तदष्टादशधा ध्वनिः ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरमङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
येति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वे-
नैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया
पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च ।

(२६१) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥

तत्र अर्थान्तरमङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ॥

"धन्यः स एव तरुणो नयने तस्मैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यस्य मङ्गुले सुमुखी" ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्देो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा ॥

"लामग्नि वच्मि त्रिदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां गतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य मङ्गुलीनत्वादेव लभ्ये प्रतिपाद्यत्वे "लामिति"

पुनर्व्यञ्जनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं लक्ष्यं लक्षयति । एवं वच्मोत्य-
नेनैव कर्त्तरि लभ्ये "अग्नीति" पुनर्व्यञ्जनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं
लक्ष्यं लक्षयति । तथा "त्रिदुषां समुदाय" इत्यादिवचनेनैव

वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वञ्चोति” वचनं “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तृवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्घमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा ॥ “नित्यासान्ध इवेत्यादि” । वाक्यगतो यथा ॥ “उपहतं बद्ध तत्रेत्यादि” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतं । पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिसद्द्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तादादिशब्दानामेवं प्राधान्यं । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः ॥ तदुक्तं ध्वनि कृता ।

“एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती ॥

एवं भावादिव्यपूह्यं ।

“भुक्तिमुक्तिद्वेकान्तममादेशनतत्परः ।

कस्य नीमन्दनिम्यन्द विदधाति सदागमः” ॥

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायक प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय “सतः पुरुषस्रागमः” इति वस्तु व्यनक्ति ॥ ननु “सदागमः सदागम इवेति” न कथमुपमाध्वनिः । सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद्दूरदृश्यसुगोपनार्थमेव

हि द्वयंपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छा-
स्त्राभिधानस्यासम्बन्धत्वात् ।

“अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ॥

“अयं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमन्वरमणिर्विश्रमत्रागतिः ।

आश्चर्यं तव मौकुमार्यमतिभिः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रदन्दममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनामितुं” ॥

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना हतपरपुरुषपरिचया स्वाता
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदा-
चिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना पदस्त्रैवेत-
रपदायांत्कर्षादधुना पदस्त्रैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविन्नीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तायन्तो जगत्तूतिं परं ब्रह्मन्वह्मपिणं ।

निरुद्धामतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकनका” ॥

अत्राशेषचयपदप्रभावादनैकजगामहन्मोग्यदुष्कृतसहस्रतफ-
सराशितादाव्याध्यशमिततया भगवद्विरददुःखचिन्ताद्वादयोः
प्रत्यापगमित्यतिप्रयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयदोषात् । अत्र
च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात्स्वतः सम्भविता ॥

“पश्यन्त्यसह्यपथगां त्वदानजलवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मान गोपयत्युग्रमूर्द्धनि” ॥

० इदं मम । अत्र “पश्यन्तीति” कविप्रौढोक्तिमिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न, केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसह्यपदद्योत्यः । एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलमलक्ष्यक्रमभेदेऽप्युदाहार्यं । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाच्यमात्रे भवन्नेकः । अन्ये पुनः सादृश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥

(२६२) प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ।

प्रबन्धो महावाक्यं । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः ।
यथा महाभारते युध्रगोमायुसंवादे ॥

“अलं म्यित्वा शशानेऽस्मिन् युध्रगोमायुमङ्कुले ।

कङ्कालवङ्कले घेरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिना गतिरीदृशी” ॥

इति दिवसे शक्तस्य युध्रस्य शशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां
दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टं ॥

“आदित्योऽयं म्यितो मूढाः स्नेहं कुरुत माम्प्रतं ।

वङ्कविघ्ने मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं यालमप्राप्तयौवन ।

• म्प्रवाक्यात् कथ याम्नास्यशध्वमविशङ्किता.” ॥

इति निश्चि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित
इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः । एव-
मन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥ एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतं ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि” । व्यञ्ज्यार्थस्य
यथा । “उअ णिच्चलेत्यादि” । अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्य-
ञ्ज्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥

(२६३) पदांशवर्षारचनाप्रवन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यञ्जो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपमर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वज्रशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्व्वस्त्रमधरं
वयं तत्त्वाम्बेषान्मधुकर इतास्त्रं खलु कृतो” ॥

अत्र “इता” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति इन् प्रकृतेः ।

“मुञ्जरहुंलिमं वृताधरोष्ठं प्रतिपेधाचरविक्रवाभिरामं ।

मुखमंगविवर्त्तिपद्मलाच्याः कथमप्युत्थमितं न चुम्बितन्तु” ॥

अत्र “तु” इति निपातस्थानुतापव्यञ्जकत्वं । “न्यकारो ह्यय-
मेव मे घदरघ इत्यादौ” । “अरघ” इति मञ्जवचनस्य “ता-
पस” इत्येकवचनस्य “अभैवेति” सर्व्वनाम्नः “निश्चन्तीति” “जीव-
तीति” च तिङ् : “अदो” इत्यप्ययस्य “घामटिकेति” कर्त्तृपत-
रहितस्य “विमुण्ठनेति” युपमर्गस्य “भुजैरिति” मञ्जवचनस्य
अञ्जकत्वं ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नामाद्ये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

० भौनच्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्रुताभाति ते

तद्गूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि” ॥

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति” “परेति”
च विशेषणद्वयस्य “भौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व-
नाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणयभ्रारणस्य
“असि भो” इति मोपहामोत्प्रासस्य “किंवा” इत्युत्तरपक्षदार्ढ्य-
सूचकस्य वाशब्दस्य “असीति वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्ज-
कत्वं सद्द्वयसंवेद्यं । वर्षरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महा-
भारते शान्तः । रामायणे कर्णः मालतीमाधवरत्नावल्यादौ
शृङ्गारः । एवमन्यत्र ॥

(२६४) तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्माताः ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिपुवाणाग्निसायकाः ।

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिग्भावं तदा-
ह्रियते ।

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताधी

दारि क्षिता तदुपयानमहोत्सवाय ।

मा पूर्णकुम्भानवनीरजतोरणमक्

सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते” ॥

अत्र “ज्ञानावेव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति”
रूपकध्वनिरसध्वन्द्वोरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धुन्वन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निस्तान्त्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभमौहृदमगर्भमभीरणानि” ॥

अत्र निस्तान्त्रेत्यादिलवणामूलध्वनीनां संसृष्टिः ॥ अथ गुणी-
भूतव्यङ्ग्यं ।

(२६५) अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥

अपरं काव्यं । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

(२६६) तत्र स्यादितराङ्गं काक्ता क्षिप्रञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गं ।
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं ॥
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ।

इतरस्य रमादेरङ्गं रमादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं म रगनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभूत्सजघनस्पर्शी नीरोविद्यमनः करः” ॥

अथ शृङ्गारः कर्णमदाङ्गं ।

“भागोऽग्रतां प्रलयिनीमनुमेतुकाम-

स्तस्यैवमागररवोद्गतकर्षतापः ।

रा हा कथं नु भवतो रिपुगजधानो-

प्रागाटमन्नातिपु तिष्ठति कामिलोकः” ॥

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावर्ग-
भावः ।

- ० “जनम्याने भ्रान्त कनकमृगदृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितं ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाग्रं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्व प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।
वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्रोप-
नमपाकृतं । तेन वाच्यं सादृश्य वाक्यार्थान्वयोपपादकतया
ऽङ्गतां नीतं । काका चित्र यथा ।

“मद्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्गुरसः ।
मचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥

अत्र “मद्यान्देवेत्यादि” व्यञ्जं वाच्यस्य निषेधस्य मह भावेनैव स्थितं ।

“दीपयन् रोदमीरन्ध्रमेव ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापमाव राजेन्द्र वैरिवंशदवानलः” ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यञ्जः । प्रतापस्य दवानल-
त्वारोपमिच्छाङ्ग । “हरन्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ” विलोचन-
व्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये मन्देहः ॥

“प्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भृतये ।
जामदग्न्यस्य धो मित्रमन्यथा दुर्मानायते” ॥

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यं ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विद्यहे प्राणनिग्रहः ।

अन्वापदोननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” ॥

अत्रान्वापदीनाथे नृपतौ दानमामादिमन्तरेण नान्यः प्रश-
मोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटं ।

“अनेन लोकगुण्णा सतां धर्मापदर्शिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परं” ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्त्वर्यक्योपिति बलात्कारोप-
भोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढं ।

“वाणीरकुडुडु डीणमउणिकोलादसं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वड्ढए मीअन्ति अङ्गाद” * ॥

अत्र दत्तमद्भेतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्गात् “मीद-
न्गङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः मद्भयमवेद्य इत्यरुन्दरं ।
किञ्च यो दीपकतुन्द्रयोगितादियु उपमाद्यन्कारो व्यङ्ग्यः न
गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुषेनैव चमत्कारवि-
धापित्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य गामो गार्गो ध्वनेर्मतः” ॥

* वाणीर इति । यामोरकुडुडु डीणमउणिकोलादसं इत्युक्त्या ।
इहकम्मंवावडाए वड्ढः गीदन्ति अङ्गानि । सं० । कुडुडो
नतागृहगिति अङ्गीदाय । टी० ।

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययाः । यथा ।

“दृष्ट्वा केशवगोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्वलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बमे ।
एकस्त्वं विषयेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गति-
गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्विरं” ॥

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशमिति” पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य प-
रित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां
रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।
तदुक्तं तेनैव ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपता ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति” ॥

यत्र च ।

“यत्रोन्मादानां प्रमदाजमानामधुंलिहः शोणमणीमधुसैः ।

मन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यगङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥

इत्यादौ रसादीनां मगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषा-
मतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणोभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्त-
मस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदामपादैः । “काव्यायंस्या-
खण्डमुद्भिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशार्थां गुणप्रधानभावाव-
भासस्वावन्मानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया
भवन्नप्यमौ न काव्यशपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्मात्स्वादमात्रायत्त-
त्वादिति” । केचित् पित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाऽऽः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं सृष्टं” ।

इति तत्र । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्गाभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तं । ईषद्वाङ्मत्वमिति चेत् । किं नाम ईषद्वाङ्मत्वं । आस्त्राद्यव्यङ्ग्यत्वं अनास्त्राद्यव्यङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वं । यदि चास्त्राद्यत्वं तदा चुद्रत्वमेव । चुद्रतायामनास्त्राद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“अधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गास्यकाव्यभेदनिरूपणे नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

(२६७) वृत्तीनां विग्रहान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां ।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्वोधे रसादीनां ॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वन्द्वा-
ररमादिव्यङ्ग्यबोधने समत्वं न च सङ्केतितो रमादिः । न हि
विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं । तस्य तद्वैकरूप्यानङ्गीका-
रान् ॥ यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति
वस्तुतः । कश्चिच्च “शृङ्गाररमोऽयं” इत्यादौ स्वशब्दाभिधाने
ऽपि न तादृशोक्तिः । तस्य स्वप्रकाशागन्दरूपत्वात् । अभिहित-
व्ययवादिभिरङ्गीहता तात्पर्याद्या वृत्तिरपि भ्रमगमाचे परि-

घोणा न व्यङ्ग्यबोधिनी ॥ यच्च केचिदाहुः । “सोऽयमिषोरिव
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारः” इति ॥ यच्च ध्वनिकेनोक्तं ।

• “तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतमिति” ।

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यपाराभाववादिभि-
रेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाद्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधमिद्वेः ॥ किमिति
च “ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ” अपि हर्ष-
शोकादीनामपि न वाच्यत्व । यत्पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च
वाक्यं सर्वमेव कार्यपरं अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्नात्तवाक्यवत्
ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रति-
पाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निर-
तिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यन्ते यत्परः शब्दः स
शब्दार्थ इति न्यायादिति” । तत्र प्रष्टव्यं । किमिदं तत्परत्व
नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्वोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः ।
व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या
वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्वया वा । आद्ये
दत्तमेवोत्तरं । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि
तुरीयवृत्तिमिद्वेः ॥ नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभावा-
ङ्गीकारात् ॥ यदाह मुनिः । “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोग-
ाद्रसनिष्पत्तिरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविपाणयो-

रिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् ॥ “गङ्गायां
घोष इत्यादौ” तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च
कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति-
रूपास्येवेति निर्विवादमेतत् ॥ किञ्च ।

(२६८) बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां ।

आश्रयविषयादीनां भेदाङ्गिन्नेऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्ब्रह्मकारणै-
रपि मद्दयैरेव च संवेद्यतया बोद्धुर्भेदः ॥ “भम धम्मिअ
इत्यादौ” क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित् “निः-
शेषश्रुतचन्दनमित्यादौ” निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूप-
भेदः । “गतोऽस्मत्कं इत्यादौ” च वाच्योऽर्थ एक एव प्रती-
यते । व्यङ्ग्यं तु तद्बोद्धादिभेदात् । क्वचित् “कान्नामभिमरेति” ।
“गायो निरुध्यन्तामिति” नायकस्यायमागमनावसर इति
मन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति मत्प्राभेदः ॥ वा-
च्यार्थः शब्दाकारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभासै-
र्मन्त्रादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च
कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः ।
पूर्वपदाद्वाच्येन च कामभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेश-
तदर्थमर्थमहट्माश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ॥

“काहण्य रोह रोमो दहुल पिघार मज्जागं अहर । •

सभमरपउम्मारव्यादृणि वारिञ्चवामे महसुएन्ति” * ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव
युक्तः ॥ तथा ।

(२६८) प्रागरुत्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थवाधस्य विरक्षादपि लक्षणा ॥

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापारा-
ङ्गिनो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन्ने
लक्षणाभिधे बोधयेतां । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोष” इत्या-
दावुपान्तशब्दार्थानां बुभूपन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव
हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ॥

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं छान्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥

न पुनः “शून्यं वासगृहमित्यादौ” मुख्यार्थबाधः ॥ यदि
च “गङ्गायां घोष इत्यादौ” प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य
मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोज-
नान्तर तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि
प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रती-
त्यनभ्युपगमात् । नीलादिसवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया
अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः ।

* कस्यवेति । कस्य न वा भवति रोमः पश्यतः प्रियाया सत्रज-
नधरं । सभमरपद्माभाधिनि वारितवामे सखीदेवार्थे ॥ इति
स० । उपनायकदष्टाधरा यदौ तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्या
सत्या उक्तारिधं । इति टी० ॥

(२७०) नानुमानं *रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥

व्यक्तिविवेककारेण † हि “यापि विभावादिभ्या रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिव्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । तत्र वहिः प्रतीयमाना आस्वादपदवीङ्गताः सन्तो रसा उच्यन्ते इत्यवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्यायभिव्यक्तिक्रम इति” यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यं । किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनाया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रसमश्रुत्या नोच्यते ऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिषष्ट्याभावाद्हेतोरामासतया ऽमिद् एव । यद्योक्तं तेनैव । “यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव इति” सुपदैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तथा ।

* तासौ रसत्वेनाद्यायंज्ञानवियये ऽटे काये तु रामे एव प्रथमं विभावादिभीरव्याप्तुमानं तत्तत्तदनुमानाभ्याधिगतया सा-
माजिज्ञानं वासनारूपप्रकाशया साक्षात्हेतो रामादिरव्या
ऽहो रस इत्याद्यत्रकमतामुपादिनां व्यतिविवेककारादीनां भर्तं
दृष्यति । नानुमानमिति । टी० ।

† तन्मते द्रव्यदिभुं परिष्करोति । व्यतिविवेककारेण हीति । टी० ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामचीष्टा निवन्धनं ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मतेति” ॥

इदमपि नो न विरुद्धं । न चोर्वविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेना-
स्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दनि-
र्भरः । तेनात्र सिषाधयिषितादर्थोदर्थान्तरस्य साधनाद्धेतो-
राभासता । यच्च “भमधम्मिअ” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदन . ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथा हि
अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टास्तिङ्गा-
स्तिङ्गिनो ज्ञानं । ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावन्न प्रतीयते
अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धो
ऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो स्तिङ्गं बोध्यश्च स्तिङ्गी बोधकस्य चा-
र्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धेऽपि
सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र यद्वाच्यार्थास्तिङ्गरूपास्तिङ्गिनो व्य-
ङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति” । तन्न । तथा च
“भम धम्मिअ इत्यादौ” गृहे अनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदाव-
रीतीरे सिंहेपलभेरभ्रमणमनुमापयतीति यदक्तव्यं तत्र नैका-
न्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण
च गमनस्य सम्भवात् । पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दि-
ग्धासिद्धेय । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवा-
कविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न

वाच्यं । उक्तामकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थ-
 बोधक एवंविधार्थत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभासस-
 मानयोगचेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधा-
 निष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि
 चणमिहायस्मदित्यादौ” नलग्न्योनां तनूलिखनं एकाकितया
 च स्तोत्रोत्तमनं तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्ग-
 मित्युच्यते न च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्त्रेणापि सम्भवतीति
 अनैकान्तिको हेतुः । यच्च “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ”
 दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यया दूत्या
 तत्कान्तमन्निहितैर्व्याजैः तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ।
 आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्यले
 यभिधारः ॥ ननु वद्वाद्यवस्यासहकृतत्वेन विश्लेष्यो हेतुरिति न
 वाच्यं । एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्चैवंविधानां का-
 यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दि-
 ग्धामिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदमहायानामेवैषां
 पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं
 न वेत्यपि कथमनुमानं । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यञ्जानाम-
 प्राप्तं । अर्थापत्तेरपि पूर्वमिद्धव्याप्तिश्चायामुपजीयैव प्रवृत्तेः ।
 यथा ।

“यो जीवति म कुषाप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्य-
 मानरौष इत्यादि” ॥

किञ्च नृणां कथारं तन्मनोमोक्षमेव दशमत्यादिवत्सम्बन्ध-

बुद्धिवेद्योऽप्यथ न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वाद्द्रमादिवुद्धि स्वतिरिति” केचित् तत्रापि प्रत्यभिज्ञा-
यामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गालङ्घितेत्यादौ” च
‘द्वितीयार्थो नास्त्येवेति’ यदुक्तं महिम्नभट्टेन तदनुभवसिद्धम-
पलपतो गजनिमीलिकैव । तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्द्रमादिल-
क्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्तिव्या-
वोधतया च तुरीया वृत्तिरूपास्येवेति सिद्धं । इयञ्च व्याप्ता-
द्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्घमलं । तत्किनामिकेयं
वृत्तिरित्युच्यते ।

(२७१) सा चैयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधै ।

रसंव्यक्तौ पुनर्वृत्ति रसनाख्यां परे विदु ॥

एतच्च विविच्योक्तं रमनिरूपणप्रस्थाव इति मर्ष्यमवदात् ॥६॥

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनो नाम पञ्चम
परिच्छेद ॥ * ॥

एव ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जनेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृश्य-
श्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

(२७२) दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुन काव्यं द्विधा मतं ।

दृश्यं तत्राभिनेयं तत्

तस्य रूपकमञ्जाहेतुमाह ।

(२७३) रूपारोपात्तु रूपकं ॥

तद्दृश्यं काव्यं नटैरामादिस्वरूपारोपाद्द्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

(२७४) भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥

नटैरङ्गादिभीरामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ॥
रूपकस्य मेदानाह ।

(२७५) नाटकमय प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईदामृगाङ्गवोध्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

(२७६) नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकं ।

प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रोगदितं शिष्यकञ्च विलासिका ।

धुर्मफिका प्रकरणो घञ्जोगो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विगोपं सर्वेषां सुदृश नाटकवन्मतं ॥

अर्धसंज्ञा प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपसृष्टकाणाञ्च । तत्र ।

(२७७) नाटकं ख्यातवृत्तं म्यान् पञ्चसन्धिसमन्विने ।

विनासर्घ्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

शुभदःखसमुद्भूतिनागारसनिरन्तरं ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्गाः परिकीर्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशे राजर्षिधीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽय दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवेद्दङ्गी शूद्रङ्गरो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्व्वहणेऽङ्गुतं ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
 गोपुच्छायसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितं ॥

ख्यातं रामायणादि प्रसिद्धं वृत्तं । यथा रामचरितादि ॥
 मन्वयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायं । सुख-
 दुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तं । राजर्षयो
 दुष्यन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यो यो
 दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा श्रीरामचन्द्रः । “गोपु-
 च्छायसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सृष्ट्वाः कर्त्तव्या इति” केचित् ।
 अन्ये त्वाङ्गः । यथा गोपुच्छे केचिद्दाला ह्रस्वाः केचिदीर्घाः
 तथेह कानिचित् कार्याणि सुखमन्यौ समाप्तानि कानिचित्
 प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित् कानिचिदिति” ॥

(२७८) प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णाकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्यः किञ्चित्सलयविन्दुकः ।

युक्तो न वज्रभिः कार्यैर्वीजसंघनिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नानिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥
 नानेकदिननिर्व्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
 दूराङ्गानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविभवः ।
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गा मृत्यूरतन्तथा ॥
 दन्तक्रेद्यं नखक्रेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।
 शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनं ॥
 स्नानानुलेपने चैभिर्व्वर्ज्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं मन्धावन्दनादि ॥ अङ्कप्र-
 स्तावाद् गर्भाङ्कमाह ।

(२७९) अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।
 अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सवीजः फलवानपि ॥

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवष्टैः पेयमनेकैर्दृग्ंशं दीर्घैश्च सोचनैर्वङ्गभिः” ।

भवदद्यमिव निवद्धं नाथं सीतास्त्रयम्बरणं” ॥

इत्यादिना विरचितः सीतास्त्रयम्बरो नाम गर्भाङ्कः ॥

(२८०) तत्र पूर्वं पूर्व्वरङ्गः सभापूजा ततः परं ।

कथनं कविसञ्ज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं ॥

तत्रेति नाटके ।

(२८१) यन्नाव्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥
प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥

अथाः स्वरूपमाह ।

(२८२) आशीर्ष्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैस्त ॥

अष्टपदा यथा । अनर्थराघवे "निष्प्रत्यूहमित्यादि" ॥
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायां ।
"शिरमि घृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।
अथ परणयुमानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः" ॥
एवमन्यत्र । "एतन्नान्दीति" कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तं ।
महाभाग "पूर्व्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति" उच्यते ।
मङ्गलं । "यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

"रङ्गदारमते ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति" ।

उक्तप्रकाराद्याय नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्त-
व्याया न मर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदामादि-
प्रसंगेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदमी
 यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
 अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्निर्मितप्राणादिभिर्मुग्धते •
 म स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमा-
 रभ्य कविः कुर्यादिति” । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते
 सूत्रधार” • इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं
 दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधार” इति लिखनं तस्या-
 यमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति
 मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ॥

(२८३) पूर्व्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
 प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥
 दिव्यमर्त्येषु तद्रूपे मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
 सूत्रयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

काव्यस्वार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारम-
 दृशगुणाकारः । इदानीं पूर्व्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक
 एव सूत्रधारः सर्व्वे प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्य
 वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यां भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-
 तरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्वितिदृत्तं यथोदात्तराधवे ॥

“रामो मूर्द्धि निधाय काननमगान्मालामिवाशां गुरोम्-
 तद्गङ्गा, भरतेन राज्यमखिलं माचा महैषो जिह्वरतं ।

तौ सुधीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रेत्सिका दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥”

वीजं यथा रत्नावल्यां ।

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभृतः ॥”

अत्र हि समुद्रे वहिचभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूल-
लदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य
रत्नावलीप्राप्तौ वीजं । मुखं द्वीपादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपा-
दको वाग्विशेषः ।

यथा ।

“आमादितप्रकटनिर्मालचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सन्भृतवन्भुजीवः ॥”

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवाग्निगीतिरागेण हारिणा प्रमभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः मारङ्गेणातिरंहमा ॥”

(२८४) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थद्वचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ॥

षट्सु च कश्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स म्यापकः । प्रायेणेति कश्चिद्वृत्तेरकीर्त्तनमपि । यथा
रत्नावल्यां । भारतीवृत्तिम् ।

(२८५) भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥

संस्कृतबङ्गलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

(२८६) तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्यां ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाञ्चे च दत्ता वयं ।
वस्त्रैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर-
मङ्गागोपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥”
वीथीप्रहसने वक्ष्यते ।*

(२८७) नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्रैर्व्याक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिश्रैः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

सूत्रधारसदृशत्वात् † स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्या-
नुचरः पारिपार्श्विकः । तस्मात् किञ्चिद्दूरो नटः ।

(२८८) उद्गात्यकः कथोद्गातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावन्गिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

तत्र ।

* आमुखमाह । † यामुखभेदानाह ।

(२८६) पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
 योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रः ।

“क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं मन्पूर्णेमण्डलमिदानीं ।

अभिभवितुमिच्छति वलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये “आः
 क एष मयि जीवति मति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अत्रान्यार्थवन्यपि पदानि दृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे मङ्ग-
 मय्य पात्रप्रवेशः ।

(२८७) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।
 भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्यां । “दीपादन्यस्मादपीत्यादि” सूत्र-
 धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “दीपादन्यस्माद-
 पीत्यादि” पठित्वा योगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेण्यां ।

“निर्व्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

सुखा भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
 दुरात्मन् वृथा मङ्गलपाठक कथं सुखा भवन्तु मयि जीवति
 धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य प्रवेशः ।

(२८९) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ .

यथा कुन्दमालायां । “नेपथ्ये दूत इतोऽवतरत्वार्या । स्मृतः ।
कोऽयं खलु आर्याज्ञानेन सहायकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।
कष्टमतिकरणं वर्त्तते ।”

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुह्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याज्ञानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः ।

(२९२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्षयेत् ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आसादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः ॥

(२९३) यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो ब्रह्मिं प्रति “तवास्मि गीतिरागेषे-
त्यादि ॥” ततो राज्ञः प्रवेशः ।

(२९४) योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उदात्तकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि ॥ नखकुट्टम् ।

(२८९) पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नरा ।
योजयन्ति पदैरन्यै स उद्घात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्र ।

“क्रूरग्रह स केतुश्चन्द्र मन्दूर्णमण्डलमिदानी ।

अभिभवितुमिच्छति वलात् इति” । अनन्तर नेपथ्ये “आ
क एष मयि जीवति मति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अत्रान्यार्थवन्वपि पदानि इदिस्यार्थागत्या अर्थान्तरे मङ्ग
मय्य पात्रप्रवेश ।

(२९०) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।
भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घात स उच्यते ॥

वाक्य यथा रत्नावल्या । “क्षीपादन्यस्मादपीत्यादि” सूत्र
धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् क सन्देह । “क्षीपादन्यस्माद-
पीत्यादि” पठित्वा योग्यभराथणस्य प्रवेश । वाक्यार्थं यथा वेष्ट्या ।

“निर्वाणवैरदहना प्रशमादरीणा

नन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुव चतवियहास्य

सुखा भवन्तु कुरुराजसुता समृत्त्या ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आ
दुरात्मन् वृथा मङ्गलपाठक कथ सुखा भवन्तु मयि जीवति
धार्तराष्ट्रा । तत सूत्रधारो निष्क्रान्त । भीमसेनस्य प्रवेश ।

(२९१) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

यथा कुन्दमालायां । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या । सूत्रः ।
कोऽयं खलु आर्याङ्गानेन सहायकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।
कष्टमतिकरुणं वर्त्तते ।”

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्गानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्षणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः ।

(२९२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्सयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आभादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः ॥
(२९३) यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो बटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागेणे-
त्यादि ॥” ततो राशः प्रवेशः ।

(२९४) योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुषे । उदात्तकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि ॥ नद्यकुट्टम् ।

(२९५) नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
 समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
 एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ।
 वस्त्वितिष्ठत्तं ।

(२९६) इदं पुनर्व्यस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरं ॥
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितं ।

(२९७) अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ।

अस्याधिकारिकमितिष्ठत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्रा-
 सङ्गिकं । यथा सुग्रीवादिचरितं ॥

(२९८) पताकास्यानकं योज्यं सुविचार्येच्च वस्तुनि ।

रश्च नाथे ।

(२९९) यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्यानकन्तु तत् ॥

तद्भेदानाद्य ।

(३००) सद्यसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्यानकमिदं प्रथमं परिष्कोर्त्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां “वामवदत्तेयमिति” राजा यदा तत्क-
ण्टपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयमिति” प्रत्यभि-
ज्ञाय “कथं प्रिया, मे सागरिका अलमलमतिमाचमित्वादिः”
फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती
उक्त्या” ॥

(३०१) वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयं ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥

यथा वेण्यां भीमः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

सुस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्त्याः” ।

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन वीजार्थ-
प्रतिपादनात् नेहमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यं द्वितीयं पताकास्थानं ।

(३०२) अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन
प्रत्युत्तरोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या मङ्गितं मन्वद्यते
यत्तत्तृतीयं पताकास्थानं । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नं । राजा । केन । कञ्चु । भीमेन । राजा ।
कस्य । कञ्चु । भवतः । राजा । आः किं प्रलपमि । कञ्चु । समयं देव
ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् दृष्ट्वापसद्
कोऽयमद्य जे व्यामोहः । कञ्चु । देव न व्यामोहः सत्यमेव ।

“भग्नं भोमेन भवतो मरुता रथकेतनं ।

पातितं किङ्किणीजालवद्धाक्रन्दमिवचितौ” ॥

• अत्र दुर्व्याधनोरुभङ्गरूपप्रसृतसङ्क्रान्तमूर्थापक्षेपणं ।

(३०३) ह्यर्थो वचनविन्यासः सुस्मितः काव्ययोर्जितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परं ॥

यथा रत्नावल्यां ।

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां चणा-
दायामं श्वसनाद्यमैरविरलेरातन्वतोमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारोमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिय्याम्यहं” ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि कचिन्मङ्गलार्थं कचिदम्भलार्थमपि सर्व्वमन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनचिदुक्तं “मुखमन्धिमारभ्य मन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्तीति” । तदन्वये न मन्थन्ते । एषामत्यन्तगुपादेयानामनियमेन सर्व्वत्रापि सर्व्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

(३०४) यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकृत्ययेत् ॥

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य कृद्गना वानिवधः । तद्य उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुषोभवोरचरिते तु वानो रामवधार्थ-
मागतो रामेण एत इत्यन्यथा कृतः ।

(३०५) अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यादर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

(३०६) वर्षादूर्द्ध्वन्तु यद्वस्तु तत् स्यादर्षादधोभवं ॥

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षमञ्जितं वापि ।

तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्” ॥

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधव-
धादयः कथां शास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

(३०७) दिनावसाने कार्यं यद्दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(३०८) अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥

वृत्तवर्त्तियमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्घिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सक्रीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे गणशाने कपालकुण्डला ।

सङ्कीर्णा यथा रामाभिनन्दे चपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

(३०९) प्रवेशकोऽनुदात्तोत्तया नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

अङ्कद्वयस्थान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेष्णां
अश्वत्यामाङ्के राक्षसमिथुन । अथ चूलिका ।

(३१०) अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
निकाः प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानोत्थादि” “रामेण परशुरामे
जित इति” नेपथ्ये पात्रैः सूचितं । अथाङ्कावतारः ।

(३११) अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।

यत्राङ्कोऽवतरत्येपोऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्षः । अथाङ्कमुख ।

(३१२) यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचना ऽखिला ।

तदङ्कमुखमित्याङ्गर्वाजार्थख्यापकञ्च तत् ॥

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिने
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिशिप्तकथाप्रबन्धस्य च
प्रसङ्गात् अत्रिवेशं सूचितवत्या ।

(३१३) अङ्कान्तपात्रैर्व्याङ्कास्यं किन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्गान्ते । “प्रविश्य सुमन्तः । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ
भवतः सभार्गवानाङ्गयतः । इतरे । क्व भगवन्तौ । सुमन्तः ।
महाराजदशरथस्थान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव गच्छामः” ॥ इत्य-
ङ्गपरिममाप्तौ “ततः प्रविशन्नुपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशु-
रामा इत्यत्र” पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शता-
नन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गाख्यमिति ।
एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तं । अन्ये तु “अङ्गावतारेणैव इदं
गतार्थं” इत्याहुः ।

(३१४) अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरं ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्थ्या विष्कम्भको नाव्य आमुखात्तिप्रपात्रकः ।

यथा रत्नावल्यां । योगम्भरायणप्रयोजितः ।

(३१५) यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते ।

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुखात्तेपसंश्रयः ॥

यथा शाकुन्तले ।

(३१६) विष्कम्भकाद्यैरपि नो बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥

रमः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरमतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रमं वा न तिरोदधाद् वस्त्रलङ्कारनक्षैरिति” ॥

(३१७) वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनमिच्छित्तैवः । तत्र वीजं ।

(३१८) अल्पमात्रं समुद्दिष्टं वज्रधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकु-
न्यलालितो योगन्धरायणव्यापारः ॥ यथा वा वेण्यां श्रौपदी-
केशमंयमनहेतुर्भूमिमेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

(३१९) अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरुच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिममाप्ता कथार्थविच्छेदे मति
उदयनस्येन्दोरिषिहीक्ष्यते इति सागरिका श्रुता महर्षेः । कथं
एमोमो उदश्रणं निरिन्दोः * इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

(३२०) व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदू-
षकस्य चरितं ।

(३२१) पताका नायकस्य स्यान्न स्वकीयफलान्तरं ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्व्याहस्तस्य जायते ॥

यथा सुग्रीवादेर्जायप्राप्तादिः । यत्तु भुनिनोक्तं ।

“आगर्भादाविमर्षादा पताका विनिवर्त्तते” इति ।

* कथं यद्य स उदयनं निरिन्दो रिति । सं । टी० ।

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्व्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति” व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

(३२२) प्रासङ्गिकं प्रदेशस्यं चरितं प्रकरी मता ।

यथा कुलपत्यङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

(३२३) प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरं ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापन्नन्तु तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं ।

यथा रामचरिते रावणवधः ।

(३२४) अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशनियताप्तिफलागमाः ॥

तत्र ।

(३२५) भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।

यथा रत्नावल्यां । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरा-
यणस्यौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामपौत्सुक्यमाकरेपु
बोद्धव्यं ।

(३२६) प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

यथा रत्नावल्यां । “तद्वि ए अत्यि अन्नो दंशणीवाश्रै
जित्ति जधा कधा आलिहिअ जधा समीहिदं करइसुं” * ॥

* तद्वतीति । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनेोपाय इति यथा तथा
आलेख्य यथा समीहितं करिष्यामीति ॥ सं० । टी० ॥

इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याच्चित्रलेखनादिर्वत्सराजमङ्गमोपायः । तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

(३२७) उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्याग्र प्राप्तिःसम्भवः ।

यथा रत्नावल्यां हृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः मङ्गमोपायाद्वासवदन्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्ह्यारितैकान्तमङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

(३२८) अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्रिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्रिः । यथा रत्नावल्यां । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामीति” ॥ देवलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

(३२९) सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तिवलक्षणफलान्तरलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

(३३०) यथा सह्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥

तल्लक्षणमाह ।

(३३१) अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांज्ञानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः । तल्लेदानाह ।

(३३२) मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमात्क्षणमुच्यते ॥

यथाद्देशं लक्षणमाह ।

(३३३) यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं ॥

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

(३३४) फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजमागरिकाममागमहे-
तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपचित्रस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्योद्देशरूप उद्भेदः ॥

(३३५) फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः ॥

फलस्य गर्भोकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुस-
ङ्गता । “सहि अदक्लिणा दानिसि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्येन
गहिद्वावि कोव ण मुच्चसीत्यादी” * समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ता-
प्रवेशे ज्ञास. । तृतीयेऽङ्के “तद्वात्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिर-

* सहि अदक्लिणा इदानीमसि त्व यदेव भर्ता हत्येन गृहीतापि
कोप न मुच्चसीति ॥ स० । टी० ॥

यति वसन्तक" इत्यन्वेषणं । "विदू । ही ही भो कोयम्बीर-
ज्जलमोणावि ए तादिशो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिशो
मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि इत्यादौ" *
उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् द्वासः । पुनः
सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं । पुनर्लतापाशकरणे
उद्भेदः । अथ विमर्षः ।

(३३६) यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

अथा शाकुन्तले चतुर्थाद्वादौ । "अनुस्रया । पिअंवदे जइवि
गान्धर्वेण विवाहेन निव्विज्जकळाना पियसही सउत्तला तथावि
अनुह्रमत्तिभादणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअं" † ।
इत्यत आरभ्य सप्तमाहोपचिन्नात् प्रागर्थसञ्चयः शकुन्तला-
विस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः । अथ निर्व्वहणं ।

(३३७) वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं ।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्व्वहणं हि तत् ॥

यथा वेष्णां । "कञ्जुकी । उपसृत्य सद्यं महाराज वहुंमे ।

* हीहीति । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवचनस्य
परितोषो यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्य-
तीति । सं० । टी० ।

† जइवीति । यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्व्वृत्तकल्याणा प्रिय-
सखी शकुन्तला तथापि अनुह्रमर्चुभागिनी संवृत्तेति निर्व्वृतं
मे इदं इति । सं० । टी० ।

अथं खलु भीमसेनो दुर्ध्याधनक्षतजारुणीकृतमर्ब्वशरीरो दुर्ध-
क्ष्यव्यक्तिः” । इत्यादिना द्वौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादि-
बीजानां निजनिजम्यानोपचिन्तानामेकार्थयोजनं । यथा वृ
शाकुन्तले सप्ताङ्गे । शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ॥
एषामङ्गान्याह ।

(३३८) उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं ।

शुक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा ॥

उद्भेदः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३९) काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति सूतः ॥

काव्यार्थं इतिवृत्तलक्षणप्रसुताभिधेयः । यथां वेण्यां भीमः ।

“लाक्षाशृङ्गानलविषान्नमभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिक्षयेषु च नः प्रदत्तम् ।

आकृत्य पाण्डवधूपरिधानकेशान्

सुखा भवन्ति मयि जीवति धार्तराजाः” ॥

(३४०) समुत्पन्नार्थवाङ्मयं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।

यथा तत्रैव ।

“प्रदुद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-

र्नं तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवां ।

जरामन्धस्योरःस्यसमिव विरूढं पुनरपि

कुभा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥

मन्देशो मम व्युत्पन्न एवाय्येण शृहीत इति” अतः प्रभृति
यावद्भोमवचनं ।

“युष्मान् ह्येपयति क्रोधाहोके शत्रुकुलचयः ।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥

(३४४) प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा तत्रैव ।*

“मथ्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्”
इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सद्यः । नाथ असुदपुष्पं क्लृ एदं
वश्रणं ता पुणो पुणो भण * ॥

(३४५) वीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव । “नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां” ।

“यत्सत्यव्रतमङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलसोच्छ्रिता ।
तद्भूतारणिसमभृतं नृपसुताकेशाभ्वराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुर्वले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥

अत्र “सुप्त्या भवन्ति मयि जीवतीति” आदिवीजस्य प्रधा-
ननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानं ।

(३४६) सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ।

यथा बालचरिते ।

* नाथेति । नाथ अयुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण ।
स. १ टी. ।

(३५१) विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥
 विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनं ।
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥

तत्र ।

(३५२) समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
 पुरुषो वा तदर्थं समीक्षा विलासः । यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्शनाश्यामि ।
 अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥

(३५३) दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

अथा शाकुन्तले राजा । “भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पथात् ।
 द्वारेऽस्य पाण्डुमिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥

(३५४) कृतस्थानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।

यथा तत्रैव ।

“असं वो अन्तपुरविरहपञ्चमुण्ण राएमिना उवह-
 ध्वेण” * । केचित्तु “विधृतं स्नादरतिरिति” वदन्ति ॥

* अक्षमिति । असं वोऽन्तपुरविरहपञ्चमुण्णेन राजभिर्दोषर-
 . येन । सं । टी० ।

(३५५) उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुल्लभजनानुरागो लज्जा घुच्छर्दं परतरमो अय्या ।
पियसहि विषमं प्रेमं भरणं सरणं नवरि एकं * ॥

(३५६) परिहासवचो नर्म

यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता । सहि जस्स कदे तुमं आश्रदा
सो अयं दे पुरदो चिद्धदि । सागरिका साभ्यसूयं । कस्स कदे
अहं आश्रदा । सुसं । अद् अन्नमंकिदे न चित्तफलअस्स” ॥

(३५७)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्माद्युतिः

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि अदक्खिणा दाण्णिमि तुमं
जा एवं भट्टिना हत्थावलम्बिदावि कोवं न मुच्चमि † ।” साग ।
सभ्रुभङ्गमीपदिहस्स । “सुसङ्गदे दानिं वि कीलिदुं न विर-

* दुल्लभेति । दुल्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।
प्रियसखि विषमं प्रेम सरणं शरणं केवलमेकमिति । सं० । नव-
रिशब्दः केवलार्थोद्देशीति ॥ टी० ॥

सहोति । सखि यस्य हते त्वमागता सोऽयं ते भुरतस्तिष्ठति ।
इति सं० । कस्य हतेऽहमागता इति सं० । अयि अन्यशत्रिते न
चित्तफलकस्य ॥ सं० ॥ टी० ॥

† सहोति । सखि अदक्खिणा इदानीमस्मि त्वं या एवं भर्त्रा
हत्थावलम्बितापि कोप न मुच्चसीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

ममि * ॥ केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्माद्युतिरिति”
वदन्ति ।

(३५८) प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं ॥ •

यथा विक्रमोर्ध्वशां । उर्ध्वशी । “जश्रदु जश्रदु महाराश्रो † ।
राजा । मया नाम जितं यस्य तया जय उदीर्यते इत्यादि” ।

(३५९) विरोधो व्यसनप्राप्तिः

यथा चण्डकौशिके राजा । “नूनमममीक्ष्यकारिणा मया-
न्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः” ॥

(३६०) कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं

रत्नावल्यां । विदू । “भो मा कुप्य एसां हि कदलीघर-
न्तरं गदेत्यादि” ‡ ।

(३६१) पुष्यं विशेषवचनं मतं ॥

यथा तत्रैव राजा । “हसो गृहीत्वा स्पशं नाटयति” ।
विदू । “भो वशस्य एषा श्रवस्त्वा मिरो तए मामाभा-
दिदा” § । राजा । वयस्य मयं ।

* सुखकृते इदानीमपि क्रीडितं न मुच्यसीति । सं० । टी० ।

† जश्रदिति । जयतु जयतु महाराज इति । सं० । टी० ।

‡ भो मा कुप्येति । एषा हि कदलीग्रहान्तरं गतेति । सं० । टी० ।

§ भो वशसेति । भो वयस्य एषा अपूर्वा श्रीस्तथा समाभादि-
तेति । सं० । टी० ।

“श्रीरेषा पाणिरथस्थाः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा पतत्येव खेदच्छद्मामृतद्रवः” ॥

(३६२) प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं

यथा तत्रैव राजा । “कथमिह मोऽहं त्वया ज्ञातः” ।
सुभं । न केवलं तुभं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए
णिवेदइस्सं * ॥

(३६३) उपन्यासः प्रसादनं ।

यथा तत्रैव । सुभं । भट्टा अलं सङ्गाए मएवि भट्टिनीए
पसादेन कील्लिदं ज्जेव एदिहिं ता किं कणाभरनेन । अदोवि
मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्य आलिहिदत्ति
कुविदा मे पिअसही सागरिका एसाज्जेव पसादीअदु † ॥
केचित्तु ।

“उपपत्तिस्ततो योऽर्थं उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव । अदिमुखरा क्खु सा
गर्भदासीति ‡ ।

* न केवलं तुभमिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तद्यावद्गत्वा
देव्यै निवेदयिष्यामीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† भट्टेति । भर्तुरलं शङ्कया मयापि भर्त्या प्रसादेन कीर्तितमेव
एतैः तत्किं कणाभरणेन यतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद
एष यत् तया अह अत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी
सागरिका एवैव प्रसाद्यतामिति ॥ सं० ॥ टी० ॥

‡ अतिमुखरा खल्वेषा गर्भदासीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(३६४) चातुर्वर्ष्यापगमनं वर्षासंचार इव्यते ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषोणमेव वीरेर युधाजित्

समसृषिभिरमात्यैर्लामपादश्च वृद्धः ।

अथमविरतयजो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहेर याजकास्ते” ॥

इत्यत्र ऋषिचत्रादीनां वर्षानां मेलनं । अभिनवगुप्तपादास्तु

“वर्षशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । संहारो मेलनमिति” व्याचक्षते ।

उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

अदोवि मे अश्रं गरुश्रो पसादो * इत्यादेरारभ्य षं हत्ये
गेहिअ पसादेहि षं † । राजा कामौ कामावित्यादि ॥ अथ
गर्भाङ्कानि ।

(३६५) अभूताक्षरणं मार्गा रूपोदाक्षरणे क्रमः ।

सङ्गृह्यथानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्रिरेव च ॥

* चोटकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अथ व्याजाश्रयं वाक्यमभूताक्षरणं मतं ॥

यथा अश्रत्यामाङ्के ।

“अश्रत्यामा इत इति पृथास्त्रनुना स्पष्टमुक्ता

स्वैरं शेषे गज इति किम व्याहृतं मत्तवाचा” ॥

* अदोपोति । अतोऽपि मे अश्रं गरुतरः प्रसाद इति । सं० टी० ।

† ननु इति गृहीत्वा प्रसादय रत्ना इति । सं० । टी० ।

(३६६) तत्त्वार्थकथनं मार्गः

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन्

“गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयं” ॥

(३६७) रूपं वाक्यं वितर्कवत् ।

यथा रत्नावल्या राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥

(३६८) उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥

यथा अश्वत्थामाङ्के ।

“यो यः शक्तं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूर्तां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्म्ममाप्ती चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्थान्तकोऽहं” ॥

(३६९) भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्

यथा शाकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा
प्रियामत्रलोकयामि । तथाहि ।

“उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥

(३७०)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य इदन्ते पारितोषि-
कमिति कटकं ददाति ।

(३७१) लिङ्गादृष्टोऽनुमानता ॥

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
शालोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चन कान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमधृथताञ्च” ॥

(३७२) रतिर्हर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां । प्रिये सागरिके ।

“शीतांगुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारैर्भ करौ
रत्नास्तम्भनिभं तयोद्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।
इत्याद्यादकराखिलाङ्घ्रि रभमात्रिःशङ्कमालिङ्ग मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येष्टेहि निर्वापय” ॥

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गं । यन्मते निर्व्यहणे इह भृतावमरत्नात्
प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तं । अन्यथाङ्गानां पञ्च-
षष्टिमह्यत्वप्रसङ्गात् ।

(३७३) रक्षस्यार्थस्य तृङ्गेदः क्षिप्रिः स्यात्

यथा अश्वत्यामादे ।

“एकस्यैव विपाकौऽयं दारुणे भुवि वर्तते ।

केशुयष्टे दितोषेऽग्निन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥

(३७४)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

यथा चण्डकौशिके कौशिकः ।

“आः पुनः कथमद्यापि न मभूताः स्वर्णदक्षिणाः” ॥

(३७५)

अभिवलमभिसन्धिष्कलेन यः ॥

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिनि इशं सा चित्त-
शालिआ वसन्तस्य सन्नङ्करोमीत्यादि * ।

(३७६) नृपादिजनिता भीतिसुदेगः परिकीर्तितः ।

यथा वेण्यां ।

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ तामितस्रतः ।

स कर्षारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः” ॥

(३७७) शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं प्रोधोद्भूतं दशाननं ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥

अथ विमर्षाङ्गानि ।

(३७८) अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनं ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा ।

दोषप्रख्याऽपवादः स्यात्

* भट्टिनीति । भर्त्सयं सा चित्रशालिका वसन्तस्य सञ्ज्या
करोमीति । स० । टी० ।

यथा वैष्णवां युधिष्ठिरः । पाञ्चालक क्वचिदासादिता तस्य
दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव दुरात्मा
देवीकेशपाशसर्गपातकप्रधानहेतुरूपलब्धः ।

(३७६)

सम्फोटो रोपभाषणं ॥

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्मा स्नाघसे । शृणु रे ।

“क्षुष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्त्वस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दूतदामी ।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपहृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
याक्नोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजितैव दर्पः” ॥

“भीमः सक्रोधं आः पाप । राजा । आः पाप इत्यादि” ।

(३८०) व्यवसायस्य विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशामनासृजा ।

भङ्गा दुर्व्याधनस्योर्वाभीमोऽयं शिरसा गतः” ॥

(३८१) द्रव्यो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् क्षणायज सुभद्राभ्रातः ।

ज्ञातिप्रोतिर्ग्नानमि न हता सचियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुम्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदमि विमुषो मन्दभाग्ये मयि त्वं” ॥

(३८२) तर्ज्जिनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तं ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्वाद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुलीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धृतं चेष्टमे
त्रामान्ने नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥

(३८३)

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनं

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्त्याप्ताहतानां रणशिरसि न वा भस्मसाद्देहभारान-
श्रूण्णायं कथञ्चिद्ददतु जलममी यान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगघने खण्डितान् शृङ्गकूर्पर-
स्त भाखान् प्रयातः सह रिपुभिरयं मंहिद्यन्तां यस्मानि” ॥

(३८४)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनं ॥

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एषो मांगलदत्तस्य
सुश्रो अज्जविग्गदत्तस्य नत्तिश्रो चानुदत्तो व्यावादित्तुं वज्ज
द्वामं निज्जद एदेण किल्ल गणिसा वसन्तगेना सुअण्णोहेन
वावादित्तित्ति” * । चारुदत्तः ।

* एष मांगलदत्तस्य सुत आर्यविग्गदत्तस्य मत्ता चारुदत्तो व्यापा-
दयित्तुं वज्जग्गानं भोयते । एतेन किल्ल गणिसा वसन्तगेना
सुअण्णोहेन व्यावादित्तेति । सं० । टी० ।

“मखञ्जतपरिपूतं गोत्रमुद्गापितं यत्
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुयैर्धुञ्जते घोषणायां” ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

(३८५) मनश्चेष्टासमुत्पन्नः अमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीसाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनां ।
ज्वलयति तनूमन्तर्द्वादः करोति न भस्ममात्
प्रहरति विधिर्ममंश्चेदो न हन्ति जीवितं” ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

(३८६) ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते ।

यथा मम प्रभावत्यां विदूयकं प्रति प्रद्युम्नः । “मये कथमिह
त्वमेकाकी वर्त्तमे क्वनु पुनः प्रियमसीजनानुगम्यमाना प्रियतमा
मे प्रभावती । विदू । असुरवदणा आश्रयिष्य कश्चिं वि
णीदा ” । प्रद्युम्नः दोषे निवस्य ।

“हा पूर्णचन्द्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे
मामानताङ्गि परिहाय कुतो गतामि ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवितं त्वर्षमेव
दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमसु” ॥

(३८७) कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं ॥

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्षे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते
कर्षाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवं ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादन्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः” ॥

(३८८) प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

यथा वेण्यां पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
हत्युपक्रम्य हतं गन्देहेन ।

“पूर्वन्तां मलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
क्षणाऽत्यन्तचिरोष्मिन्ते तु कवरीबन्धे करोतु क्षणं ।
रामे शातकुठारभास्वरकरे चन्द्रुमोक्षेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः” ॥

(३८९) कार्य्यसंग्रह आदानं

यथा वेण्यां । “ननु भोः स्यमन्तपञ्चकषारिणः ।

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निष्ठीर्णैरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः सच्चियोऽपि ।
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिमिष्ठाभुक्तशेषाः हतं वम्-
षामेनानेन नीमैर्हतकरितुरगान्तर्दितैरास्यते यत्” ॥

अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादीनं ।

(३८०) तदाङ्गम्भादनं पुनः ।

कार्यार्थमंपमानादेः सत्त्वं खलु यद्भवेत् ॥

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्य्य ।

“अप्रियाणि करोत्वेष वाचा शक्नो न कर्माणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखो प्रलापैरस्य का यथा” ॥

अथ निर्व्वहंणाङ्गानि ।

(३८१) सन्धिर्विवोधो श्यनं निर्णयः परिभाषणं ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनं ॥

भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

तत्र ।

(३८२) वीजोपगमनं सन्धिः

यथा वृष्णां भीमः । “भवति यज्ञवेदिमन्त्रवे स्मरति भवती
यन्मयोक्तं चञ्चहुजेत्यादि” ॥ अनेन मुखे चित्तवीजस्य पुनरुप-
गमनमिति सन्धिः ।

(३८३) विवोधः कार्य्यमार्गणं ॥

यथा तत्रैव भीमः । “मुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकं । युधि-
ष्ठिरः । किमपरमवशिष्टं । भीमः । सुगहदवशिष्टं । संयमयामि
तावदनेन सुयोधनशीणितोचितेन पाणिना पाञ्चाभ्या दुः-
घामनावहृष्टं केशदस्त । युधिष्ठिरः । गच्छतु भवाननुभवतु

तपस्विनी वेणीमंघारमिति” अनेन केशमंथमनकार्यस्यान्वेषणा-
द्विबोधः ।

(३८४) उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं ।

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संह-
र्त्तया दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं
संहरामीति” अनेन कार्यस्योपत्तेपाद्ग्रथनं ।

(३८५)

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनं

यथा तत्रैव भीमः । “देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्व्या-
धनहतकः । मयापि तस्य दुरात्मनः ।

“भूयै छिप्रं शरीरं निहितमिदमसृकन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निपिक्ता चतुर्दधिपयःसीमया सार्द्धमूर्ध्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्द्रवीषि चितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य श्रेयं” ॥

(३८६) परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषणं ।

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्ये अथ सा तत्रभवती कि-
माख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्मिन् धम्मदारपरिहादने
नामं गेन्यिस्सदि” * ॥

(३८७) लब्धार्थागमनं कृतिः ।

* कस्यस्य धम्मदारपरित्यागिनेः नाम यद्दीप्यतीति । सं० । टी० ३

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृत-
योऽभिषेकं धारयन्तस्त्रिष्टन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

(३८८) शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनं ।

(३८९) आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव । द्रौपदी । विश्वमवि दं एदं वावारं नाधस्य
प्रसादेन पुणोवि शिक्त्रस्य * ।

(४००) समयो दुःखनिर्याणं

रत्नावल्यां वामवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग समसाम वही-
णिण ममस्तस्य † ।

(४०१) नङ्गवेदुपगूहनं ।

यत्स्याद्भुतसम्प्राप्तिः

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्द्धमवलोक्य ।

“दधद्विद्युत्लेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणोध्वनिभिरूपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुद्दिनकरगौरैर्धवलय-

न्वितः क्लैलामाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदं” ॥

* विश्वमपि तदेतद् व्यावारं नाधस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्त्रिष्या-
मीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

† समाश्रयोच्चि भगिनि समाश्रयोहीति ॥ सं० ॥ टी० ॥

(४०२) सामदानादिभाषणं ॥

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” ॥

(४०३) पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनं ।

यथा वेण्यां भीमः । “बुद्धिमतिके क्व सा भानुमतो परि-
भवतु सम्पत्ति पाण्डवदारान्” ।

(४०४) वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंचार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

(४०५) नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥

यथा प्रभावत्यां ।

“राजानः सुतनिर्व्विंशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सृदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु चमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥

अत्र च उपसंचारप्रशस्तीरन्त एकेन क्रमेणैव न्यतिः ।

“इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्वामयुक्त्युद्भिदसमाधा-
नानां प्रतिमुखे च परिमर्षणप्रगमनवञ्चोपन्यासपुष्पाणां गर्भं
अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्तिव्यवमा-
यप्ररोचनादानानां प्राधान्यं । “अन्येषाञ्च यथा मन्त्रवं न्यति-
रिति” केचित् ।

(४०६) चतुःपाष्टिविधं च्छेतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनिनयते तस्य सन्धावपि निवेशनं ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीमंहारे तृतीयाङ्के । दुर्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्रधा-
रणं । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्निघम एवेति” उक्तं
तस्यैव विरुद्धं ।

(४०७) इष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां पाङ्क्तिधं फलं ।
अङ्गहीनो नरो यदन्नैवारम्भत्तमो भवेत् ॥
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।
सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ।

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रचोञ्चानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु-
पक्षेपादित्रयं बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अग्रधानपुरुषप्रयो-
जितमेव साधु ।

(४०८) रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनं ।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

तथा च यद्वेष्ट्यां । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो
दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितं ।

(४०९) अविरोद्धन्तु यदृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकं ।
तदप्यन्यथयेद्दीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

अनयोद्गदाहरणं मत्प्रवन्धेष्वभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।

(४१०) शृङ्गारे कौशिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
इसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्व्वनाट्यस्य भाटकाः ।
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

तत्र कौशिकी ।

(४११) या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा

स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

सा कौशिकी चाखिलासयुक्ता ॥

नर्म च नर्मस्फूर्ज्जा नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

चत्वार्यङ्गान्यस्याः

तत्र ।

(३१२) वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।

इष्टजनावर्ज्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतं ॥

विहितं शुद्धहास्येन सश्टङ्गारभयेन च ।

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्यां । वामवदत्ता
फलकमुद्दिश्य महामं । “एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा
एदं किं अज्ज वमन्तासु विषाण” * । सश्टङ्गारहास्येन यथा
शकुन्तले । राजान प्रति शकुन्तला । “अमन्तुष्टो उन किं
करिथमि † । राजा इदमिति थवमितः । शकु । वक्कं ठौकते” ।
सभयहास्येन यथा रत्नावल्यां । आलेख्यदर्शनावसरे । “सुमज्जा ।

* एसाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमार्य्य वरान्तस्य
विज्ञापनमिति । सं० । टी० ।

† अमानुष्टः पुन किं करिथमीति । सं० । टी० ।

निदो मए एसो वुत्तन्तो सम चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ
निवेदइस्स”* । एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्म्मोदाहृत । एवं वेशचेष्टा-
सम्बन्ध्यपि ।

(४१३) नर्म्मस्फूर्ज्ज सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमः ।

यथा मालविकायां सङ्केतनायकमभिसृतायां नायक ।

“विष्टज सुन्दरि सङ्गमसाध्वम
ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
प्रतिशृद्वाण गते सहकारता
त्वमतिमुक्तलताचरित मयि” ॥

मालविका । भट्टा देवीए भएण अप्पणेवि पिअ कत्तुं न
पारेमि इत्यादि” † । अथ नर्म्मस्फोट ।

(४१४) नर्म्मस्फोटो भावलेगैः छचितोऽल्परसो मत ॥

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलस शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठव
श्वसितमधिक किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाञ्चा विकारि च यौवन
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरता” ॥

अलसगमनादिभिर्भावलेगैर्माधवस्य मालत्यामनुराग श्लोक
प्रकाशितः ।

* नीतो मया एय दृष्टान्त सम घिन्तयल्लेने ता देखे गत्वा
निवेदयिष्यामीति । स० । टी० ।

† भर्त्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रिय कर्त्तुं न पारयामीति ॥ स० । टी०

(४१५) नर्मगर्भा व्यवहृतिर्नतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ।

यथा तत्रैव । मखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण
ध्वमायवारणं । अथ मात्तती ।

(४१६) सात्त्वती वज्रला सत्त्वगौर्यात्यागदयार्ज्वैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशेषा साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संचात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ।

यथा वीरचरिते ।

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया वृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदृष्यन्तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।

यन्माङ्गल्यमुखस्य नास्य विषयः किं वा वज्रव्याहृतै-

रस्मिन् विस्मृतजामदग्न्यविजये वाहौ धनुर्जम्भतां” ॥

(४१७) मन्त्रार्थद्वैवशक्त्यादेः संचात्यः सहभेदनं ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराचमे राक्षसमहायानां चाणक्येन
सुबुद्ध्या भेदनं । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । द्वैवशक्त्या यथा रामायणे
रावणादिभीषणस्य भेदः ।

(४१८) संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः ।

यथा वीरचरिते रामः । “अमंगलं किल मपरिवारका-
न्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीलनोहितेन, परिवत्सर-

सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम दाशरथे स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुरित्यादि” ।

(४१९) प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्तकः ।

यथा वेष्ठां भीमः । “सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व अह-
मप्यस्त्रागारं प्रविश्याचुधमहायो भवामीति धावत् अथवा आ-
मन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालीति” । अथारभटी ।

(४२०) मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता वधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥

वस्तूत्यापनसम्फोटौ सङ्घिप्तिरवपातनं ।

इति भेदास्तु चत्वारं आरभ्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ।

यथोदान्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो निशान्ततिमिरघ्रातैर्बिंयद्वापिभि-
र्भास्वन्तः सकम्पा र्वेरपि कराः कम्पादकम्पादमी ।

एते चोद्यकवन्धकण्टरुधिरैराधायमानोदरा

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुच्यन्तीग्रामवान् फेरवा इत्यादि” ॥

(४२१) सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ।

यथा माम्भ्यां माधवाघोरघण्टघोः ।

(४२२) सङ्घिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरयापि वा ।

सङ्घिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेचन्तरग्रहः ॥

यथा उदग्रनगरिते किसिञ्चस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ॥

बालिनिरुत्या सुधीवः । यथा वा परशुरामखौद्रुत्यनिरुत्या
शान्तत्वापादानं । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” ॥

(४२३) प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिर्घर्षविद्रवसम्भवं ।
अवपातनमित्युक्तं

यथा हत्यारावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इति”
अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तं ।

(४२४) पूर्वमुक्तैव भारती ॥

अथ नाद्योक्तयः ।

(४२५) अत्राव्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतं ।
सर्वत्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितं ॥
रत्नस्यन्तु यदन्यस्त परावृत्त्य प्रकाशयते ।
त्रिपताक्रकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यस्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकं ।
किं ब्रवीषीति यत्राद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
युत्वेवानुक्तमप्यर्धं तस्यादाकाशभाषितं ।

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं मर्त्याङ्गुलि-
नामितानामिकं त्रिपताकावर्णं करं हत्वान्येन मह यस्माच्चते
तज्जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रत्नस्य कथनमपवारितं । शेषं स्पष्टं ।

(४२६) दत्ता सिद्धाश्च सेनाश्च वेग्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
यसन्तादिपु यस्स्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग्विष्णुदत्तादिः । चेटः
कलहंसादिः । चेटो मन्दारिकादिः ।

(४२७) नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकं ।

यथा रामाभ्युदयादिः ।

(४२८) नायिकानायकाख्यानां सञ्ज्ञाप्रकरणादिषु ॥

यथा मालतीमाधवादिः ।

(४२९) नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिविशेषणं ।

यथा रत्नावलीकूर्पूरमञ्जर्यादिः ।

(४३०) प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥

यथा शाकुन्तले । षपी । गच्छाव इत्यर्थे साधयावस्तावत् ।

(४३१) राजा स्वामीति देवेति मृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्व्यस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्युषिभिर्व्याच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

खेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चैतरैः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यो नटोऽखत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परं ॥

खत्रधारं भवेज्जाव इति वै पारिपार्थिकः ।

खत्रधारो मारिपेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥

वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्येरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिभिर्ज्ञिनः ॥

वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन्नथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतः ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति पतस्वी च प्रशान्तश्चाच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो मक्षाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराजः कुमारो भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः ।
 हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेग्याऽञ्जका तथा ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रणैश्च पापण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
 शकाद्यथ सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म गिन्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाद्यान्ये यथोचितं ।

अथ भारताविभागः ।

(४३२) पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनां ।
 गौरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योऽपिना ॥

आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रों प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणा ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीव्यता ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारों सम्रयोजयेत् ॥
 धाल्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभोरो चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरी चापि काठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेटिनामप्यनीचानामपि स्यात् शैरसेनिका ।
 बालानां यण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणां ॥
 उन्नतानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भित्तुवन्धरादीनां प्राकृतं सम्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च ।
 देवोमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितं ।
 कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्या भाषाविपर्य्ययः ॥
 योपित् सखीवासुवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
मम तातपादानां भाषार्थवे ।

(४३३) षट्त्रिंशत्क्षणाद्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यातीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके । तत्र
लक्षणानि ।

(४३४) भूपणाक्षरसंचातौ शोभेदाहरणं तथा ।
क्षेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदुर्गनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
द्विष्टोपदिष्ट च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गह्वरं तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः साहृष्यं सङ्क्षेपो गुणकीर्तनं ।
लेगो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

तत्र ।

(४३५) लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्यागस्तु भूपणां ।

यथा ।

“आक्षिप्यन्दग्विन्दानि गुणैः तव मुखाश्रियं ।
कोपदण्डममघाणां किमेषामस्ति दुष्करं” ॥

(४३६) वर्ष्मनाक्षरसंज्ञातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा शाकुन्तले राजा । “कञ्चित् सखीं विनाऽतिवाधते
शरीरसन्तापः । प्रियम्बदा । सम्पदं लब्ध्वासहो उन्नममं गामु-
स्तादि” ॥*

(४३७) सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

स्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्प्रामिधीयते ॥

यथा । •

“सदंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्प्रभुः” ॥

(४३८) यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतं ॥

यथा ।

“अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतं ।

का दिनश्रीर्बिनाकेण का निशा शशिना विना” ॥

(४३९) चेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्चेतुदर्शनात् ।

यथा वेष्ठां भीमं प्रति चेटो । “एवं भए भण्डं । भानु-
मदि तुघ्नाणं अमुक्तेसुं केसहत्येसुं कथं अज्ञाणं देवीए केशाः
संयभीअन्नित्ति ॥ †

(४४०) संग्रयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनित्ययः ।

* साम्प्रतं लब्ध्वासह उपशमं गमित्यतीति । सं० । टी० ।

† एवमिति । एवं मया भणितं भानुमति युष्माकं अमुक्तेषु केश-
हस्तेषु अपमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते रति । सं० । टी० ।

यथा यथातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यत्कन्यका ।

किञ्चाम्य विषयस्यैव देवता किमु पार्व्वती” ॥

(४४१) दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं ।

यथा वेष्णां भीमः । “आर्थं उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्दोधनकलत्रं हि सेयादि” ।

(४४२) तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिनो ।

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

शतमज्ञा पुनरियं मानुजं मृगतीव गां” ॥

(४४३) सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ।

शाकुन्तले यथा ।

“अधरः किञ्चलचरागः कोमलविटपानुकारिणी माह ।

कुमुममिव नाभगीयं धौवनमद्रेषु मन्त्रसुं” ॥

अत्र पदपदार्थयोः भौकुमार्ये मद्गममेव ।

(४४४) यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं ।

परपक्षव्युद्दामार्थं तच्चिदर्शनमुच्यते ॥

यथा ।

“उच्यते चित्तैर्धर्मैरसं शब्दधे नृपाः ।

किञ्च वाग्निनि रामेण मुक्ते वाणः पद्माशुभि” ॥

(४४५) अभिप्रायस्तु माहृगद्यादनुनायन्य कल्पना ।

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलायाजमनोहरं वपु-
स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छतिः।
भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीतरुं क्लृप्तुमृषिर्च्यवस्यति” ॥

(४४६) प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ।

यथा मम प्रभावत्यां । “अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरो-
केणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” ।

(४४७) विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं ।

यथा मम चन्द्रकलायां “राजा । नूनमियमन्तःपिहित-
प्रमदमदनविकारा वर्त्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरोध्यमाणापि नेचते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्यामसमञ्च समुत्तरं दत्ते” ।

(४४८) देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ।

यथा वेण्यां सहदेवः ।

“यद्द्विद्युतमिव ज्योतिरार्यं कुङ्क्षेऽद्य सम्भृतं ।
तस्मादृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥

(४४९) उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुर्व प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने
मर्त्तुर्विप्रहृतापि रोषणतया मा म्म प्रतोपं गम इत्यादि”

“यदीर्यं कूर्मराजस्य यस्य शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तन्स्थितं” ॥

(४५५) इन्द्रादीनां भवेद्दंशो वाच्यादन्यतरद्वचः ।

वेण्यां कञ्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“महभृत्यगणं सवान्धवं महमित्रं मसृतं सहानुजं ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनं” ॥

(४५६) विचारस्थान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिनः” ॥

(४५७) दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनं ।

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा तं हि विभीषण ।

आर्येणानुग्रहोतस्य न विघ्नः मिद्धिमन्तरा” ॥

एवं चेष्टयापि ।

(४५८) वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनं ।

यथा वेण्यां अश्वत्यामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्वयामको
विदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” ।

(४५९) मान्ना स्याद्यद्भीष्टार्थं नैकार्यप्रतिपादनं ।

यथा शाकुन्तले “राजा ।

किं शीतलैः क्लमत्रिरोधिभिरार्द्रवातं
 मञ्जारायामि नलिनीदलतालवृक्षैः ।
 अङ्गे निवेद्य चरणानुत् पद्मताम्रैः
 सवाहयामि करभोरु यथा सुखं ते” ॥

(४६०) अर्थ्यापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ।

यथा वेष्ट्या । द्रोणोऽश्वत्यामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
 कथयन्त कर्षं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज साधु” कथमन्यथा ।
 “दत्त्वा भयं सोऽतिरथो वधमानं किरोटिना ।
 सिन्धुराजमुपेचेत नैव चेत्कथमन्यथा” ॥

(४६१) भूपणोद्घोषणार्थां तु भर्त्सनां गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव कर्षं प्रति “अश्वत्यामा । निर्बीर्यं गुरुशापभा-
 पितवशात् किं मे तवैवायुधमित्यादि” ।

(४६२) अभ्यर्थनापरैर्व्याक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतं ।

यथा तत्रैव ‘सुन्दरक । अञ्जा अञ्ज अविणामसारधि
 दुदिश्रो दिष्टो तुद्येहि महाराश्रो दुर्व्योधनो न वञ्चि” * ॥

(४६३) प्रसिद्धिलोकसिद्धार्यैस्तृकृतैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्व्वशा “राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृत पतिर्दाम्भामुर्व्वशा च भुवा च य” ॥

* अञ्जेति । आर्यां अद्य अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टोऽयुष्मा
 भिमहाराश्रो दुर्व्योधनो न वा इति । स० । टी० ।

(४६४) साख्यमभिभूतस्य साख्यात् क्षोभवर्त्तनं ।

यथा वेण्यां । दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति “युधिष्ठिरः ।
“दुरात्मन् दुर्योधनहतकेत्यादि” ॥

(४६५) सङ्क्षेपो यत्तु सङ्क्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायां । “राजा । प्रिये ।

अङ्गानि खेदयमि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।”

आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमोहितकुसुमानां सम्यादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

(४६६) गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनं ।

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” ।

(४६७) स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं ।

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

या स्यादा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥

(४६८) मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेपो मन्मथमन्वरः ।

पश्य सुभ्रु समाश्रुतां कादम्बसुमति प्रियां” ॥

(४६९) विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

यथा गृहवृत्तवाटिकार्या ।

“दृश्येते तन्वि यावेतौ चारुचन्द्रममं प्रति ।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्व्वसू” ॥

(४७०) स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं ।
यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥

अथ नाट्यालङ्काराः ।

(४७१) आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्व्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोक्तेखसञ्ज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणं ॥
प्रेत्सादनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनं ।
उत्कीर्त्तनं तथा याङ्गा परीहारो निवेदनं ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रदर्षाद्योपदेशनं ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसा

यथा शाकुन्तले ।

“यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्ब्बद्धमता भव ।
पुत्रं त्वमपि सघाजं मेव पूरुमवाप्नुहि” ॥

(४७२) आक्रन्दः प्रलपितं शूचा ।

यथा वेष्ठां । “कञ्चुकी । हा देवि कुन्ति राजभवनपताके इत्यादि” ।

(४७३) कपटं मायया यत्र रूपमन्यदिभाव्यते ।

यथा कुलपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीचते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संग्रयं” ॥

(४७४) अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।

यथा शाकुन्तले “राजा । भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिनामभिषन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः । विनिपात इत्यादि” ।

(४७५) गर्वोऽवन्नेपजं वाक्यं

यथा तत्रैव “राजा । ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः” ।

(४७६) . कार्यस्थारम्भ उद्यमः ।

यथा कुम्भे “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् ॥”

(४७७) अक्षणं गुणवत्कार्यचेतोरश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भत्सनाङ्गे । “विभीषणः । राममेवाश्रयिष्यामीति” ।

(४७८) उत्प्रासननूपद्वासो योऽसाधौ साधुमानिनि ।

यथा शाकुन्तले । “शार्ङ्गरवः । राजन् अयं पुनः पूर्ववृ-

ज्ञानमनमङ्गादिस्थतो भवान् तत्कथमधर्माभीरोर्दारपरित्याग
इत्यादि” । १

(४७९) आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या स्युहा तु सा ।
यथा तत्रैव “राजा ।

वारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥

(४८०) अधिपेवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ।
यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हेतो वाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥

(४८१) मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथाऽनुतापाङ्के । “रामः । किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि
वङ्गशो मिथ्याभिग्नस्तदेति” ।

(४८२) उपपत्तिर्मता हेतोरूपन्यासोऽर्थसिद्धये ।

यथा वध्यशिलायां ।

“म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मान ममाऽसुभिः” ॥

(४८३) आशंसनं स्यादाशंसा

यथा ग्गशाने “माधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलसृष्टं भूयोऽपि
तस्या मुखमिति” ।

(४८४)

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्यां वञ्चनामः ।

“अस्य वक्तुः क्षणेनैव निर्माय्य गदयानयां ।

‘लीलयोन्मूलयाम्येव भुवनद्वयमद्य वः” ॥

(४८५) विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं ।

यथा वेण्यां । “एकस्य तावत्पाकोऽयमित्यादि” ।

(४८६) कार्यग्रहणमुक्तेषु

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापमे । समिदाहरणाय प्रस्थितावावां । इह चास्मद्गुरोः कण्डस्य साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमानिनीतीरमात्रमेव दृश्यते न चेदन्यः कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कार इति” ॥

(४८७)

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ।

यथा ।

“इन्द्रजिष्णुवीर्योऽसि नामैव बलवानसि ।

धिक् धिक् प्रच्छन्नरूपेण युध्यमेऽस्मद्भयाकुलः” ॥

(४८८) भर्त्सना तु परीवादः ।

यथा सुन्दराके “दुर्योधनः । धिक् धिक् सत किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्जलितस्य पापः पापं विधास्यति इत्यादि” ॥

(४८९)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनं ।

यथा शाकुन्तले दुष्यन्तः । “विनीतवेगप्रवेग्यानि तपोव-
नानीति” ॥

(४८०) उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तस्यादर्थविशेषणं ।

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शाङ्गरवः । आः कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः ।

सतोमपि ज्ञातिकुलैकमंत्रयां

जनोऽन्यथा भर्त्समतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥

(४८१) प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनं ।

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्समि ।

तज्जगत्त्रितयं चाहं तात ताडय ताडकां” ॥

(४८२) साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेष्णां ह्यपं प्रति “अथत्यामा । त्वमपि तावद्भ्राज. पार्थ-
वर्त्तो भव । ह्यपः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्त्तुमित्यादि” ।

(४८३) अभिमानः स एव स्यात्

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः किमप्यसदृशं ह्यपण
वधस्त इत्यादि” ।

(४८४)

प्रथयादनुवर्त्तनं ।

अनुवृत्तिः

यथा शकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि तपो
वर्द्धते । अनसूया । दाणिं अदिधिविमेमलाहेणेत्यादि” * ॥

(४६५) भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतं ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रामीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्र्या भवद्देवरे
गाढं वचसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहत इत्यादि” ॥

(४६६) याज्ञा तु कापि याज्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।
शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयामि वानरान्” ॥

(४६७) परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमूर्त्तनं ।

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्यनचरं ।
तत्त्वमस्य विभो किञ्च सुयीवस्ते समर्पितः” ॥

(४६८) अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनं ।

यथा राघवाभ्युदये “लक्षणः । आर्य्यं समुद्राभ्यर्चनया
गन्तुमुद्यतोऽमि किमेतत्” ।

(४६९) प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यस्यान् साधुप्रवर्त्तनं ।

यथा वेष्ट्यां “राजा । कञ्चुकिन् देवस्य देवकोनन्दनस्य

वञ्जमानादत्स्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोप-
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर् .

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् द्रुदाः
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१) युक्तिरर्थावधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयार्तुं ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

क्विमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वं” ।

(५०२) प्रदर्षः प्रमदाधिक्यं

यथा शाकुन्तले “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनो-
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३) शिक्षा स्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “सहि ण जुत्तं अस्सुमवासिणे जणस्सु अकि-
दसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमनं” * ।
एषाञ्च लक्षणं नाख्यालङ्काराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि
भेदेन व्यपदेशो गङ्गालिकाप्रवाहेण । एषु च केषाञ्चिद् गुणाल-

* सहीति । सहि न युक्तमात्रमवासिणे जनस्याकृतसत्कारम-
निधिविशेषमुज्झत्वा सच्छन्दतो गमनं इति । सं० । टी० ।

द्वारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-
त्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च ।

“पञ्चसन्धि चतुर्दश चतुःषष्ट्यङ्गमयुतं ।
पट्त्रिंशत्तच्छेषोपेतमलङ्कारोपशोभितं ॥
महारसं महाभोगमुदान्धरचनान्वितं ।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥
सुश्लिष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयं ।
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकं” ॥

इति मुनिनेाक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्तिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं ॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

अथ च ।-

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुष्कं गानं गेयपदं

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते भ्रम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रमिथ्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

बहुमानादत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोप-
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर् ।

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१) युक्तिरर्थावधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुं ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

क्वमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वं” ।

(५०२) प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं

यथा शाकुन्तले “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्वमनो-
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३) शिखा स्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “सहि ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकि-
दसक्कारं अदिधिविमेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमनं” * ।
एषाश्च लक्षणं नाख्यालङ्काराणां मामान्यत एकरूपत्वेऽपि
भेदेन व्यपदेशे गडालिकाप्रवाहेण । एषु च केपासिद् गुणाल-

* सहीति । सखि न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याहतसत्कारम-
तिपिविधेयमुज्झिता सच्छन्दतो गमनं इति । सं० । टी० ।

द्वारभावमन्थङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-
त्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च ।

“पञ्चमन्धिं चतुर्दन्तिं चतुःपञ्चङ्गमयुतं ।
षट्त्रिंशच्चणोपेतमलङ्कारोपशोभितं ॥
महारसं महाभोगमुदान्धरचनान्वितं ।
महापुरुषमञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥
सुद्विष्टमन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयं ।
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटक” ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्वेव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासोनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवारख्यं दिग्गूढकं ॥
उत्तमोत्तमकच्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनोपिभिः ॥

अथ च ।-

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुष्कं गानं गेयपदं

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रमिथ्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

अभिनवगुप्तपादास्वाङ्गः । “उपलक्षणचैतत् । क्रोधोद्धान्तस्योपि प्राकृतपठनं स्थितपाद्यमिति” ।

(५०७) निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विनावला ।
 सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥
 अतोद्यमिश्रितं गेयं च्छन्दांसि विविधानि च ।
 स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥
 अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
 वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥
 स्त्रीवेशधारिणां पुसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकं ।

यथा मालत्यां । “मकरन्द. । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।

(५०८) कथं न भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
 प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तस्मैन्धवं विदुः ॥

करणं वीणादिक्रिया ।

(५०९) चतुरश्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं ।
 द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥
 कोपप्रसादजमधिलेपयुक्तं रसोत्तरं ।
 द्वावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरं ॥
 उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपानममलीकवत् ।
 विनासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

(५१०) एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतं ।
अक्षैश्च दशभिर्धोरा महानाटकमूचिरे ॥

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणं । अथ प्रकरणं ।

(५११) भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितं ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।

विप्रनायक यथा मृच्छकटिकं । अमात्यनायक मालती-
माधवं । वणिङ्नायक पुष्पभृषितं ।

(५१२) नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं क्वचित् ।
तेन भेदास्त्वयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ ३ ॥
कितवद्भूतकारादिविटचेटकसङ्कलः ।

कुलस्त्रीपुष्पभृषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि मृच्छक-
टिकायां । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् । शेष नाटकवत् । अथ
भाणः ।

(५१३) भाणः स्याद्भ्रूत्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥
सूचयेद्दीरप्रहृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥
मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररमौ च सौभाग्यशौर्य-
दर्शनया सूचयेत् । प्रायेः भारती कैशिकूपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ॥
अथ व्यायोगः ।

(५१४) ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बुद्धभिराश्रितः ॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च स' ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसा' ॥

यथा सौगन्धिकाहरणं । अथ समवकारः ।

(५१५) वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयं ।
सन्धयो निर्व्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥
सन्धी द्वावन्ययोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।
नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
वृत्तयो मन्दकैशिको नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
गायत्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दासि विविधानि च ॥
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यथायं त्रिविद्रव ।

वस्तु दादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगं ॥
द्वितीयेङ्के च तिस्रभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटकोऽ-
क्तावपि नेह विधातयौ ॥ तत्र ।

(५१६) धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥
अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ।

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याङ्कः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति
समवकारः । यथा समुद्रमथनं ॥ अथ डिमः ॥

(५१७) मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्व्वयत्तरत्तोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः पौडशात्यन्तमुहताः ॥
वृत्तयः कौशिकीक्षीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः पङ्खाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

अचोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाह” इति महर्षिं । अथे
हामृगः ।

“ (५१८) ईक्षामृगो मिश्रवृत्तयतुरङ्ग प्रकीर्तित ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपचारादिनेष्कृत ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दग्धोद्धता ।
युद्धमानीय संरभं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥
मथात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्या स्युरत्र नो ।
एकाहो देव एवात्र नेतेत्याहु परे पुन ॥
दिव्यस्त्रीषेतुकं युद्धं नायका पडितीतरे ।

मिश्र ख्याताख्यातं । अन्य प्रतिनायक । पताकानाय
कान् नायकप्रतिनायकयोर्मिमिता दग्धः । नायको गगनवदमर्था
नायिकामश् ईदमे पाञ्चतीगीराग्गः । यथा कुमुदप्रसर-
विजयादि । अथाह ।

(५१९) उतष्टिकाह एकाहोनेतार प्राकृता नगा ।
रमोऽत्र वरुण ग्यायो वड्ढम्योपरिदेपितं ॥
प्रख्यातमितिष्टतश्च कपिबुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्व्वेदवचनं वज्र ।

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थं उत्सृष्टि-
काङ्कनामानं” आज्ञः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्रेति” उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठावयातिः । अथ
वीथी ।

(५२०) वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
सूचयेद्गुरिश्शृङ्गारं किञ्चिदन्यान्वसानपि ।
मुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारवज्रललाचास्याः
कैशिकीवृत्तिवज्रललं ।

(५२१) अस्यास्त्वयोद्देशाङ्गानि निर्द्दिशन्ति मनीषिणः ।
उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तं ॥
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ।

तत्रोद्धात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

(५२२) मियो वाक्यसमुद्भूतः प्रपञ्चो हास्यकान्तः ।
यथा विक्रमोर्व्वग्नां । वडभीत्यविदूषकचेत्योरन्योन्यवचनं ।

(५२३) त्रिगतं स्याद्नेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ।

यथा तत्रैव राजा ।

“सर्वचित्तिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वान्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता तया ।

० नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह” । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितं । “नटादिचित्तयविषयमेवेद-
मिति” कश्चित् ।

(५२४) प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्ललनाच्छलं ।

यथा वेण्यां “भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणाद्दीपनः सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुरनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रं ।

कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽमौ कथयतु न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः” ॥

(५२५) अन्ये त्वाङ्गच्छलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चना चास्यरोपकृतम् ॥

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ।

द्वित्रित्युपलक्षणं यथा ।

“भिनो मांसनिषेधणं प्रकुरूपे किन्तेन मद्यं विना

मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः” ॥

“केचित् प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिरि-
त्याहुः” । अन्ये च “अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं” ।

(५२६) अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पृहयाधिवलं मतं ।

यथा मम प्रभावत्यां “वज्रनाभः ।

अस्य वचः, क्षणेनैव निर्माथ्य गद्यानया ।

लीलघोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद अलममुना वज्रप्रलापेन मम खलु ।

- अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया” ।

(५२७) गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ।

यथा वेष्णां “राजा ।

अध्यासितं तव चिराज्जघनस्यलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु समोरुयुग्मं ॥

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नमित्यादि ।” अत्र
रथकेतनभङ्गार्थं वचनमुरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धं ।

(५२८) व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा कलितरामे “भीता । जाद कासं क्लु अत्रोञ्जराएण
गन्तव्यं तर्हि को राज्ञा जिणश्शुण मण्डिद्वयो” । लवः । अथ

- जादेति । पुत्र कस्य खलु धयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन प्रकथितयः । इति सं० टी० ।

किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीता । जाद सो
 तुह्माणं पिदा * । लवः । किमावयोरर्घुपतिः पिता । सीता ।
 साशङ्कं मा अश्रधा संकथं णं फलु तुह्माणं मश्रलाए जीव पुहवी
 एत्ति" † ॥

(५२६) प्रहेलिकैव चास्येन युक्ता भवति नालिका ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां । "सुसङ्गता ।
 सहि जस्स कदे तुमं आश्रदा सो रधज्जेव चिट्ठदि । सागरिका ।
 कस्स कदे अहं आश्रदा । सुमं । णं चित्तफलअस्स" ‡ । अत्र त्वं
 राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

(५३०) असत्प्रलापो यदाक्यमसम्बद्धं तयोत्तरं ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ।

तथाद्यं यथा मम प्रभावत्यां । "प्रद्युम्नः । सहकारवक्षी-
 मवलोक्य सानन्दं । अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलवज्जला रसावर्हा तन्वी ।

किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"॥

* पुत्र स युष्माकं पितेति । सं० । टी० ।

† मा अश्रधा शङ्कियां न खलु युवयोः सकलाया एव एधिष्या
 इति । सं० । टी० ।

‡ सद्योति । सखि यम्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति । सं० ।
 टी० । कस्यार्थमहमागतेति । सं० । टी० । ननु चित्रपक्षकस्येति ।
 सं० । टी० ।

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेष्णां दुर्बोधनं प्रति
गान्धारीवाक्यं ।

(५३१) व्याहारो यत्परस्वार्थे हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुध्वा गमि-
स्ससि * इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति आर्यं उच्यतां
यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पठमं वद्वान्पूत्रा भोदि
षा इमा ए लक्षिता † । मालविका “स्ययत” इत्यादिना नाय-
कस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा
व्याहारः ।

(५३२) दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्फुर्द्वन्द्वं चि तत् ।

क्रमेण यथा ।

“प्रियजोवितता कौर्यं निःस्नेहत्वं रुतप्रता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव समैते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तद्रूपमौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीर्यामवगमं विधे-
यानि । विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपोहोदाहृतानि
वीथी च । नानारमानाश्चात्र मालारूपतया म्मितत्वादीधीयं ।
यथा मालविका । अथ प्रहसनं ॥

* मा तावदुपदेशमुध्वा गमिष्यसीति । सं० । टी० ।

† प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लक्षितेति । सं० । टी० ।

(५७३) भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितं ।

: भवेत्प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितं ॥

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशको ।

(५७४) अङ्गी द्वास्वरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ।

तत्र ।

(५७५) तपस्विभगवद्विप्रप्रमृतिष्वत्र नायकः ।

एको यत्र भवेद्दृष्टो द्वास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ।

(५७६) आश्रित्य कश्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ।

यथा धूर्त्तचरितं ।

(५७७) घृत्तं वङ्गनां भ्रष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे ।

तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथैकाङ्गनिर्मितं ॥

यथा गटकमेलकादि । मुनिम्बाह ।

"वेद्यापेटनपुंगवविटधूर्त्ता यन्मकोच यत्र स्युः ।

अविहृतवेश्मपिष्यदपेटितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति" ।

(५७८) विहृतन्तु विदुर्यत्र पण्डकञ्चकितापमा ।

भुजङ्गचारणभटप्रमृतेर्व्येगयांग्युनाः ॥

रदन्तु सङ्कीर्णमिव गताद्यंगिति मुनिना पृथगोक्तं । अष्टौ-
पदपकाणि । तत्र ।

(५७९) नाटिका मृत्तवृत्ता म्यान म्योप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्याना धीरन्जितस्तत्र म्याघ्रायको नृप ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।
 नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
 सम्प्रवर्त्तत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
 देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
 पदे पदे मानवती तदशः सङ्गमो द्वयोः ।
 वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः ॥

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वग्गालभञ्जि-
 कादि । अथ चोटकं ।

(५४०) सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुपसंश्रयं ।

चोटकं नाम तत् प्राङ्गः प्रत्यङ्गं सविदूपकं ॥

प्रत्यङ्गं सविदूपकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
 सम्मितरत्नं । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

(५४१) प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्याप्यलङ्कता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

क्षीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चपद्योपिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥

यथा रैवतमदनिका । अथ सदृकं ।

(५४२) सदृकं प्राकृताशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकं ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्याङ्गुतो रसः ॥

अङ्का जपनिकाख्याः स्युः स्यादन्यत्राटिकासमं ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकं ।

(५४३) नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रताललयस्थितिः ।
उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकं ॥
हास्योऽङ्गत्र सशृङ्गारो नारी वासकसञ्जिका ।
मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
केचित्प्रतिमुखं सन्धिमिदं नेच्छान्त केवलं ।

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
विलासवती । अथ प्रस्थानं ।

(५४४) प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्व्विलासो वज्रस्तथा ॥

यथा शृङ्गारतिलकं । अथोष्णाप्यं ।

(५४५) उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितं ।
शिष्यकाङ्केर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैरसैः ॥
उष्णाप्यं वज्रसङ्ग्रामं व्यसृगीतिमनोहरं ।
चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

शिष्यकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवं ।
अथ काव्यं ।

(५४६) काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं चास्यसङ्कुलं ।
 खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतं ॥
 वर्णमात्राच्छुल्लिकायुतं शृङ्गारभाषितं ।
 नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

यथा धादवोदयः । अथ प्रेङ्खणं ।

(५४७) गर्भावमर्परहितं प्रेङ्खणं हीननायकं ।
 अस्त्रधारमेकाङ्गमविष्कम्भप्रवेशकं ॥
 नियुद्धसम्फोटयुतं सर्व्ववृत्तिसमाश्रितं ।
 नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

यथा घालिवधः । अथ रासकं ।

(५४८) रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्व्व्यङ्गणान्वितं ।
 भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीयकैशिकीयुतं ॥
 अस्त्रधारमेकाङ्गं सवीथ्यङ्गं कलान्वितं ।
 स्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकं ॥
 उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं ।
 इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥

यथा मेनकाहितं । अथ संलापकं ।

(५४९) संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्तयो वा नायकः पुनः ।
 पायण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकसणैतरः ॥
 भवेयुः पुरसंरोधकलसङ्ग्रामविद्रवाः ।
 न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥

यथा मायाकापालिकं । अथ श्रीगदितं ।

(५५०) प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकं ।
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितं ॥
भारतीवृत्तिवज्जलं श्रीतिशब्देन संयुतं ।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिस्वरूपकं ॥

यथा क्रीडारसातलं ।

“श्रीरामोना श्रीगदिते गायेत्किञ्चित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते” ॥

ऊर्ध्वमुदाहरणं । अथ शिल्पकं ।

(५५१) चत्वारः शिल्पकोऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥
वर्षनात्र श्मशानादेर्धनिः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥
आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावहित्याप्रतिपत्तयः ॥
विलासालस्यवाम्यानि प्रदर्पाश्लीलमूढताः ।
साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥
लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनं ।
चमत्कृतियेत्यमीषां स्पष्टत्वान्नत्स नेच्यते ॥

सम्प्रेतयथनयो पूर्वमुक्तत्वादेः लक्ष मिद्ध । यथा कनका-
वतीमाधव । अथ विलासिका ।

(५५२) शृङ्गारवज्रलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्द्देन भूषिता ।
हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥

केचित्तत्र विलासिकास्थाने “लासिकेति” पठन्ति तस्यास्तु
“दुर्मल्लिकायामन्तर्भाव” इत्यन्ये । अथ दुर्मल्लिका ।

(५५३) दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥
त्रिनालि प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्द्दविलासवान् ।
चतुर्थो दशनालि स्यादङ्क क्रीडितनायक ॥

यथा बिन्दुमती । अथ प्रकरणिका ।

(५५४) नाटिकैव प्रकरणो सार्यवाचादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥

मृग्यमुदाहरण । अथ हल्लीश ।

(५५५) हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रिय ।
वागुदात्तैकपुरुष कौशिकीवृत्तसङ्कुल ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी वज्रताललयस्थिति ।

यथा केलिरैवतकं । अथ भाणिका ।

(५५६) भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्व्वर्द्धणान्विता ।
 कौशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥
 उदात्तनायिका मन्दपुरुषो ऽत्राङ्कसप्तकं ।
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥
 समर्पणं निवृत्तिश्च संचार इति सप्तमः ।
 उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनं ॥
 निर्व्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।
 भ्रान्तिनाशो विबोधः स्थान् मिथ्याख्यान्तु साध्वसं ॥
 सोपालम्भवचः कोपपीडयेच्च समर्पणं ।
 निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
 संचार इति च प्राङ्ग्यत्कार्यस्य समापनं ॥

स्वष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषा-
 मपि नाटकप्रकृतिकलेऽपि यथौचित्यं यथास्वाभं नाटकोक्त-
 विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
 तत्सङ्गावस्य नियमः । अथ अथकाव्यानि ।

(५५७) अद्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ।

तत्र पद्यमयान्याह ।

५५८) कन्दोवह्वपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतं ।

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“सान्द्रानन्दगमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परं ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद्गच्छ याः कौतुकाद्
अलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते गण्डस्यलीमिमां ।
प्रणयप्रवणे कान्ते नैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥
इति यावत्कुरङ्गाचीं वक्तुमीदामहे वयं ।
तावदाविरभूच्छूते मधुरो मधुपध्वनिः” ॥

एवमन्यत्रापि ।

(५५८) सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सदंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शूद्रङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईयते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धय ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनाश्रयं ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशोर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
कचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनं ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सभोगविप्रलम्बौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्तपुत्रोदयादयः ।
 वर्सनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

सन्ध्यङ्गानि यथा लाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यवृत्तकै-
 रिति बद्धवचनमविवक्षितं । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधु-
 पानादयः । यथा रघुवंशशिखण्डपालवधनैपधादिः । यथा वा
 मम राघवविलासादिः ।

(५६०) अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः ।
 अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतं ।

(५६१) प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः ।
 छन्दसास्कान्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥

यथा मेतुषन्धः । यथा वा मम कुवलययाञ्चरितं ।

(५६२) अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।
 तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ।

यथा कर्णपराक्रमः ।

(५६३) भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितं ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितं ॥

यथा भिच्छाटनं आर्याविलासय ।

(५६४) खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा मेघदूतादि ।

(५६५) कोपः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्तावल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यं ।

(५६६) वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधं ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परं ।

अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चान्पसमासकं ॥

मुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुररमोत्यादि” । वृत्तगन्धि

यथा मम । “ममरकण्डूननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-

शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर” । अत्र कुण्डलीकृतकोद-

ण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । ममरकण्डूनेति च प्रथमाचरद्वय-

रहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव । “अणिम

विसमर णिमिददरमरविमरविदलितममरपरिगदपवरपरव-

लेत्यादि” * । चूर्णकं यथा मम । “गुणरत्नसागर जगदेकना-
गर कार्मिणीमदन जनरञ्जनेत्यादि” ।

• (पृ६७) कथायां सरसं वस्तु पद्यैरेव विनिर्मितं ।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिदक्तापवक्त्रके ॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनं ।
यथा कादम्बर्यादि ।

(पृ६८) आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनं ॥
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ॥
आर्या वक्तापवक्त्राणां कन्दसा येन केनचित् ।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनं ॥

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायकेनैव
निबद्धव्या” इत्याजस्तदयुक्तं । आख्यानादयश्च कथाख्यायिक-
योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव ।

“अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाद्याख्यानजातय इति” ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

(पृ६९) गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।

* अर्थमिति । अनिशं विष्णुर् निश्चिततरशरविसरविदलितसम-
रपरिगतप्रबलपरवक्षेत्यादि । सं० । टी० ।

यथा देशराजचरितं ।

(५७०) गद्यपद्यमयो राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते ।

यथा विरुद्धमणिमाला ।

(५७१) करम्भकन्तु भाषाभिर्विधाभिर्विनिर्मितं ।

यथा मम षोडशभाषामयो प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये
ऽपि भेदा षुद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्ल-
चिताः ॥

इति साहित्यदर्पणे दृश्यत्रयकाव्यनिरूपणे नाम षष्ठः
परिच्छेदः ॥ * ॥

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

(५७२) रसापकर्षका दोषाः

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

(५७३)

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

तत्र ।

(५७४) दुःश्रवं त्रिविधास्त्रीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥

अर्वाचकत्वं क्षिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावस्य पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येव पदांशेऽपि पदेऽपरं ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वं । यथा ।

। “कार्तार्थं यातु तन्वद्भी कदानद्भवशंवदा” ।

अश्लीलत्वं [श्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा] प्रमेणा-
दाहरणं ।

“दृष्टारिविजये राजन् माधनं सुमंश्चत्तव ।

प्रससार शनैर्ध्यायुर्विनाशे तन्वि ते तदा” ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलाः ।

“भूरा अमरतां यान्ति पशुभृता रणाध्वरे” ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वं । अप्रयुक्तत्वं, तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं । यथा । “भाति पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । ग्राम्यत्वं यथा । “कटिस्ते हरते मनः” । अत्र कटिशब्देो ग्राम्यः । अप्रतीतत्वमेकदेश-नात्रप्रसिद्धत्वं । यथा । “योगेन दक्षिताशयः” । अत्र .योग-शास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

“आशीःपरम्परां वन्दां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु” ।

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति सन्देहः । निर्धार्यत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-प्रकाशनं । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्” ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यं । निहतार्थत्वमुभया-र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बरमम्बर यतानीत्” । शम्बरशब्देो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले निहतार्थः । “गीतेषु कर्षमादत्ते” । आङ्पूर्वो दाञ्धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तह्वनापि यामिनी” ।

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकं । क्तिष्टत्वमर्थप्रतीते-यंवहितत्वं । “चीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” । अत्र चीरो-दजा लक्ष्मीसूया वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि । “भूतये

ऽस्तु भवानीशः” । अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्र-
तीतिकारित्वाद्द्विरुद्धमवगमयति ।

“स्वर्ग्यामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र वृथात्वं विधेयं तच्च समामे गुणीभावाद्नुवाचल-
प्रतीतिकृत् । यथा वा । “रक्षांस्यपि पुरःस्यातुमलं रामानु-
जस्य मे” । अत्र रामस्येति वाच्यं । यथा वा । “आसमुद्रचित्ती-
शानां” । अत्रासमुद्रमिति वाच्यं । यथा वा । •

“यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः पष्ठवाण इव पञ्चशरस्य” ।

अत्र पष्ठ इवेत्युपेक्ष्यं । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ सुहृत्तमपि सा पुरा” ।

अत्रामुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चित । यदाहुः ।

“अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” ।

यथा ।

“नवजलधरः सन्नद्धोऽय न दृप्तनिशाचरः” ।

अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमामे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।

“प्रधानत्व विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥

तेन ।

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनाहुरः ।

अष्टधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥

अर्चावस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्यु-
दासतया गुणभावो युक्तः । नन्वग्राह्यभोजी ब्राह्मणः, असूर्य्यमश्यां,
राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवि-
ष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः
सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं । न च तथा ।
विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्तृशेनैव नञः सम्बन्धात् ।
यदाहुः ।

“आह्नभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्बिधानत इति” ॥

अमुक्तेत्यत्र तु क्रियैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च
क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । (वाक्ये दुःखं वत् यथा)

“स्रार्त्थन्धः कदा लक्ष्ये कार्त्तार्थं विरहे तव ।

कृतप्रवृत्तिरन्वयं कविर्वान्तं समश्रुते” ॥

तुगुप्तायञ्जकासीलता ।

“उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः” ।

कमललौहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

‘धम्मिन्नस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गभावाच्याः ।

रज्यात्यपूर्व्वबन्धयुत्पत्तेर्मानसं शोभां” ॥

प्रत्र धम्मिन्नस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं रज्यतीति सम्बन्धः

। “न्यकारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र चायमेव न्यकार
न्यकारस्य विधेयत्वं विवक्षितं । तत्र शब्दरचनावैपरी-

त्येन गुणीभूतं । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे घोऽमौ सुभ्रु ममागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्यतया अनुवाच्यत्वप्रतीतिरुक्तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्यतस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रं । यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु स आगतः” ।

(यच्छब्दव्यवधानेन स्थितासु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति । यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनामौ ममागतः” ।

‘एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि) एव च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति) तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न चति । तथा हि (यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं । यथा “आत्मा ज्ञानाति यत् पाप” । एवं ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।

भास्यन्ति रत्नानि मरौपधीश्च” इत्यादावपि । (तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वे) क्रमेण यथा ।

“स एत्वा यालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः श्यान इवादेशं सुधीवं मन्यवेशयत्” ॥

“स वः शशिकनामौभिस्लादात्प्रायोपकल्पतां” ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि” ॥

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा ।

“विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणं ।

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥

कचिदनुपात्तयोर्दयोरपि सांमर्थ्यादवगमो यथा ।

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि माशुचः ।

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽस्यद्भुतपौरुषः” ॥

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यं । तथा हि
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वार्त्सकं वस्तु विवक्षितं ।
तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्य-
गतत्वेनोदाहरणं बोध्यं । पदांशे युतिकटुर्यथा । “तद्गुरु मिहो
कुरु देवकायं” । “धातुमत्तां गिरिधन्ते” । अत्र मत्ताशब्दः
चीवार्थे निहतार्थः ।

“वर्ष्यते किं महासेना विजेथो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः कप्रत्ययार्थेऽवाचकः । “पाणिः
पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लोले ।

“सङ्गामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः” ।

अत्र वच.शब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं तथा तत्रैव
वाणस्यान्ते श्रेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिमहं ।

जलधादौ त्वत्तरपदं वाडवानलादौ पूर्वपदं । एवमन्येऽपि यथा
 सम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पद-
 मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । यथा । “मुञ्च मानं हि मानिनि” ।
 अत्र श्चिञ्द्वेो वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः । “कुञ्जं हन्ति क्षो-
दरी” । अत्र हन्तीति गमनार्थं पठितमपि न तत्र समर्थं ।
 “शाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य
वचः” । “आडो यमहनः (पा० १ । ३ । २८) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति
 (पा० १ । ३ । २८ । सू० वा० १) अनुशासनवलादाङ्पूर्वस्य
 हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितं । इह तु तस्मिन्नि-
 मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतमंस्कारत्वं । नन्वत्र “आजघ्न”
 इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य
 वाक्यदोषता । मित्रं तथा हि गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्यतेऽदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु
 दोषस्य “आजघ्न” इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं ।
 पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि तस्य तादवस्थादेवेति पददोष
 एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः तथा
 हन्प्रकृतेरपीति न पदांशदोषः । एवं “पद्म” इत्यत्राप्युक्तस्य
 पदगतत्वं बोध्यं । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युत-
 मंस्कारत्वमुच्यते । इह शब्दानां मर्थ्या प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं
विरलप्रयोगे निवृत्तार्थत्वं । निवृत्तार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं ।
अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य भाव्यत्रिकप्रयोगविरहः । अप्र-
 युक्तत्वमेकार्थशब्दविषयं । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं । असम-

र्थत्वे हन्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः
प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषमजा-
तोथा वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

(५७५) वर्षानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तता ।
पतत्रकर्षता सन्धौ विभ्लोपास्त्रीलकष्टताः ।
अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥
अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥
त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।
सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

वर्षानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं । यथा मम ।
“ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिमि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ ।
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए मा” * । अत्र टका-
राः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः ।
एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृशमभङ्ग इति न दोषः ।
“गता निशा इमा वासे” । अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता ओलं

* ओवट्टइ इति । उद्वस्यति उल्लोटयति शयने कस्मिन्नपि मोट्टा-
यति न परिघट्टति । हृदयेन स्फुटयति लज्जया खट्टयति धृतेः
सा इति ॥ सं० ॥ टी० ॥ उद्वस्यति, देहमुत्तानीकरोति । उल्लो-
टयति पार्श्वपरिवर्तनं करोति । मोट्टायितभावं न करोति ।
स्फुटयति भ्रंशेति । खट्टयति कुष्ठिता भवति इत्यर्थः ॥ टी० ॥

प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो यातीति” । “पुत्र-
वाक्यतिरक्तोष्ठी” । अत्राक्यतिपदमधिक । एव “सदाशिव नैमि-
पिनाकपाणिमिति” विशेषणमधिक । “कुर्यां हरस्यापि पिना-
कपाणेरिति” अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा
वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिक उवाचेत्यनेनैव
कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा ।
“उवाच मधुरां वाचमिति” । केचित्त्वाद् “अत्र विशेषण-
स्यापि क्रियाविशेषत्व सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते”
यथा । “उवाच मधुरं धीमानिति” ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे ल्येति पद न्यून ।

“रतिश्लिलाश्रम भिन्ने मलीलमनिलो वहन्” ।

श्लिलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “अक्षुर्विम धृतविकाशिविमप्र-
सूना” । अत्र विमशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वना-
मैव परामर्शो युक्तः । इत् वृत्त लक्षणानुसारेण इत्यत्र
नुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “हन्त सतत-
मेतस्या हृदय भिन्ने मनोभव कुपित” । “अयि मयि मानिनि
मा कुह मान” । इदं वृत्तं हास्यरमस्यैवानुकूलम् । “विकसित-
सहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पा-
दान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तत्वात् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपाद-
विषयः । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिमकादेरेव । अत्र
प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्वैव सा
सम्भारा. खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषा द्विषा करतलात् स्त्रीणा नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्ताणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य लयतश्रुति । “वस्त्राण्यपीति”
पाठे तु दाढ्यामिति न दोष । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलध्विति”
काव्यप्रकाशकार । वस्तुतस्तु “लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यमिति”
अन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुमटाकट ।

श्यामलिप्तकुलङ्गाभृत् पातु वो नरकैमरी” ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्ष पतित ।

“दलिते उत्पले एते अचिणी अमलाङ्गि ते” ।

एवविधसन्धिविशेषस्यामकृत्प्रयोग एव दोष । अनुशासनमु-
ल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु सकृदपि । यथा ।

“नाम्रवाश्रामुखे भाति इन्दुसुन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति” अत्र सन्धौ जुगुप्साद्यञ्जकमश्लोलत

“उर्यभावाच्च तर्वाली भवन्ते चार्ववस्थिति” ।

अत्र सन्धौ कण्ठ ।

“इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करै ।

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि मान यादानते प्रिये” ॥

अत्र जगदिति प्रथमाद्धे पठितुमुचित ।

“नाम्रयन्तो घनध्वान्त तापयन्तो विधोगिन ।

पतन्ति शशिनः पादा भामयन्तः क्षमातलं” ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः । अभवत्तः-

सम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यथा जगदलङ्कृतं ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा” ॥

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातिते तु सर्वैरपि यच्छ-
ब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षमे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षमे चेदि-
ति” तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्ना च यः पयःपूरस्वारकाः कैरवानि च ।

राजति व्योमकाषारराजधंसः सुधाकरः” ॥

अत्र कामारशब्दस्य समामे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टं । इह तु प्रधा-
नस्य कामारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वैःऽपि पयःपूरादि-
पदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभास
इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बद्धस्यर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव” ॥

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य भावकण्ठहेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त इति” प्राच्याः । “परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीति” आधुनिकाः ।

अक्रमता यथा ।

“समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणां ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां” ।

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दप्रयोगो युक्तो न
तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरं । एवं ।

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतं-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी” ।

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अतः परार्थता
यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्विती-
योऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादिनिष्ठः । वाच्यस्थानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वोच्य वामाक्षि कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे
वाचकपदस्यैव न्यूनता विवचिता । अपेक्षु न तथात्वमित्यनयो-
र्भेदः । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तान्नि कोपसायापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासीति” वाच्यं । भग्नप्रकमता यथा ।

“एवमुक्त्वा मन्त्रिमुखैर्नावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन “नावणः प्रत्यवोचतेति” पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कश्चित्पदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं । यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपद्यते तदान्वोऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगच्छति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामच्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं ।

सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विष्टयाः खमुद्ययुः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतं” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः । एवं ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा

मनुष्यमख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

गिरुत्सुकानामभियोगभार्जा

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति मिद्धिः” ॥

अत्र सुरामोहितमित्युचितं । अत्राद्ययोः प्रकृतविषयः प्रकृतमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत् ।

प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिमुचां रवः” । अत्र मेघानां
गर्जितमेव प्रसिद्धं । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिपु रणितप्रायं पचिपु तु कूजितप्रभृतिः ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिपु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ॥

अभ्यानस्यपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गा ।

अयत्नक्षलव्यजनोवभूवर्हसा नभोलङ्घनलोलपत्ताः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्व्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं

“क्षितान् न यः संश्लुण्ते स किं प्रभुः” । अत्र संश्लुणुत इत्यतः

पूर्व्वं नञः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि

सर्व्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति” वाक्यदोषता ।

एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो

निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधन-

विरहादिति” यथा “द्वयं गतं इत्यादौ” त्वमित्यनन्तरं चका-

रानुपादानादक्रमता तथा चापीति । अस्थानस्यसमामन्त्रा यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनोभां हृदि

स्यातुं वाञ्छति मान एय धिगिति क्रोधादिबालोहितः ।

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यमौ तत्त्वणात्

फुल्लत्कैरवकोपनिःसरदलिश्रेणीरूपाणं शशी” ॥

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न हतः कवेरुक्तौ हतः । वाक्या-

न्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वं] यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाधि पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तं । “क्लिष्टत्व-
मेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नं । वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानु-

प्रवेशे गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेषुधुना ।

वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नेाचिताः क्रुधः” ॥

अर्थदोषानाह ।

(५७६) अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अतिशेषे विशेषस्थानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टं
मुख्यानुपकारित्वं । यथा ।

“विलोक्य वितते योऽग्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दे मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते । अधि-
कपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभामे इह तु
पद्यादिति विशेषः । दुष्कमता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदान्ममं” ।

अत्र गजेन्द्रं प्रथमं बाधनमुचितं ।

“स्वपिहित्वं समीपे मे स्वपिन्येवाधुना प्रिय” ।
 { अत्रार्थो ग्राम्यः । { कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय
 पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वं यथा ।

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
 वोच्यते यैरियं तन्वो लोकलोचनचन्द्रिका” ॥

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्या-
 चन्द्रिकात्वारोपः ।

// “इन्नुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
 यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥
 अत्रार्थोऽश्लीलः ।

{ “वर्षत्येतद्दृष्टेर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः
 सत्यं मा सवितुः सुता सुरसरित्पूर्णे यथा आवितः ।
 व्यासस्योक्तिषु विन्यसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ
 न प्रत्येति तथापि भुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः” ॥

अत्र यस्मात् सूर्यादृष्टेर्भुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि
 सूर्यप्रभवं । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितं ।
 तथापि मृगी भ्रान्तत्वान्तत्र जलप्रायं न करोत्ययमप्रस्तुतोऽण्यथा
 दुर्बोधः दूरे चास्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वं ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं श्रेयः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीक्षितं अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादाने

ऽपि यदि नान्यद्विच्छिन्नन्तरं तदास्य दोषस्य सङ्गाव इति कथितपदत्वाद्भेदः । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
विभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः” ॥

{ “गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात्प्रभृत् भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते” ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्दिष्टत्वं ।

“कुमारस्ते नराधीश त्रिय समधिगच्छतु” ।

अत्र त्वं त्रियस्तेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वं

“अचला अवला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः” ॥

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥

अत्र द्वितीयाहुर्व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता ॥ प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चार ममरे शितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धं । यथा वा ।

“पादाघातादशोकसो मञ्जाताङ्कुरकण्टकः” ।

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न

त्वङ्कुर इति कविममयख्यातिविरुद्धता ॥ “अधरे करजत्तं
मृगाच्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धताद्विद्याविरुद्धता । एव-
मन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं चत्रस्य च समुन्नतिः ।
स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भागंवेऽधुना” ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सञ्जनो दुर्गतौ भग्नः कामिनी गलितसुनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सञ्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशो-
भन इति सहचरभिन्नत्वं ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चतुर्नवं
भक्तिर्भूतपत्नौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृश्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्व्वत्र सर्व्वे गुणाः” ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समार्यं ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्षयामहे” ।

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्तं एव नाभिस्ते नेत्रे नीलमरोरुहे ।

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका” ॥

अत्र आवर्त्तं एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनोय्यभिषारिकाः” ।

अत्र तमिस्रास्विति रजनोविशेषो वाच्यः ।

↙ “आपातसुरमे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वन्ते” ।

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । [ननु वाच्यस्याभिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारख्येति कोऽनयोर्भेदः] अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति । तन्न । तथासत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमलवमित्यादौ” शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैरादृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यमहः स शब्ददोष एव । यच्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यच्चार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः सोऽर्थान्वय इति । एवं चानियमपरिवृत्तलादेरधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अतपरार्थत्वे तु “राममन्मथशरेणेत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता । अक्षीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वं ।

“आनन्दितमपचोऽसौ परपदान् हनियति” ।

अत्र परपचं हत्वा स्वपचमानन्दयिष्यतीति विधेयं ।

“चण्डीशपूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह ।

विरहिमाणहरण कदर्थय न मां वृथा” ॥

अथ विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नामुवाच ।

“समं रागादृताज्ञा सुदृढमिह यथैवामि यथारिकण्ठे
मातङ्गानामपीशोपरि परपुरुषैर्था च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽथ न किञ्चिद्गणयति विदित तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्य श्रोत्रियोगाद्गदितुमिति गतेवास्तुधि यस्य कीर्त्ति” ॥

अत्र विदित तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचन तेनेत्यादि-
पुनरुपात्त ॥ अथ रसदोषानाह ।

(५७७) रसस्योक्ति स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
प्ररिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादे परिग्रहः ॥
आक्षेप कल्पित कृच्छ्रादनुभावविभावयो ।
अकाण्डे प्रथमकैदौ तथा दीप्ति पुन पुन ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनं ।
अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्यय ।
अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मता ॥

रसस्य स्वशब्दो रसशब्द शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुदीच्य वुरङ्गाची रसे न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तर” ॥

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्व-यथा ।

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” ।

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्व-यथा ।

“जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” ।

अत्र प्रथमे पादे “शामीकुमुलिताची मेति” लज्जाया अनु-
भावमुखेन कथने युक्त पाठ ।

“मानं मा कुह तच्चङ्गि ज्ञात्वा द्यौवनमस्थिरं” ।

अत्र द्यौवनाम्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्त-
रसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहे न
युक्तः ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईपत्सिप्तकटाचा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थि-
ताविति कष्टकल्पनम् ।

“परिहरति रतिं गतिं लुनीते

खलतितरां परिवर्त्तते च भूयः ।

- इति वत विपमा दशास्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्याः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां कर्हणादावपि सम्भवात् कामि-
नीरूपो विभावः कृच्छ्रादात्तुषः । अक्राण्डे प्रथमं यथा । वेणी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्घे काले, दुर्व्याधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथमं । वेदो यथा वीरचरिते । राघव-
भार्गवयोर्द्वाराधिरूढे सङ्ग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामीति”
राघवस्योक्तिः । पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे रतिविस्मये ।
अङ्गिनोऽननुसम्भानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्या ग-
मने आगरिकाया विस्मृतिः । अङ्गस्य कीर्त्तनं यथा । कर्पूर-
मन्त्र्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्षनमनाद्भृत्य
वन्दिवर्षितस्य प्रशंसा । अङ्गम्यातिविस्मृतिर्यथा । किराते

सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्या-
 खेति । तेषां धीरोदात्तादिता तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं ।
 तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः ।
 यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् हृद्गना वालि-
 वधः । यथा वा कुमारसम्भवे । उत्तमदेवतयोः पार्वतोपरमे-
 श्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनं । “इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवा-
 त्यन्तमनुचित्रं” इत्याहुः । अन्यदनैचित्यं देशकालादीनामन्यथा
 यद्वर्णनं । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभामेन विनेयाना-
 मुन्मुखीकारासम्भवः ।

(५७८) एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ।

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथा हि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
 रूपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उल्ले-
 चितार्थममर्थने चानुचितार्थत्व । क्रमेण यथा ।

“गुण्यामि काव्यशग्निं विततार्थरग्निं” ।

“प्रज्वलज्वलधारवत् निपतन्ति शरास्तव” ।

“चण्डाल इव राजामौ सङ्ग्रामेऽधिकमाहमः” ।

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बं” ।

“हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावत्” ।

“स्तनावद्रिसमानौ ते” ।

“दिवाकराद्भवति यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवान्धकारं ।

सुद्रेऽपि मूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव” ॥

एवमादिषूत्रेचितार्थस्थारसभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनं । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तं दोषः । यथा ।

“सहस्रालिजनैः स्त्रिगैः सहसा कुञ्जमन्दिरं ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे ऽवाचकत्वं । यथा ।

“एष मूर्त्ता यथा धर्मः चित्तिपो रचति चितिं” ।

एवमनुप्राप्ते वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वं । यथा । “श्रोव-
द्द इ उल्लद्द इत्यादौ” । उपमायाश्च साधारणधर्मास्याधि-
न्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुर्भूतिमितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्नेघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलासिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विपन् ।

विद्युदिभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकत्वं वाच्यं । अस्थामेवोपमानोपमे-
ययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वं ।
क्रमेणोदाहरणं । “सुधेव विमलसम्भ्रः” । “ज्योत्स्ना इव मिता
कीर्त्तिः” ।

“काप्यभिख्या तयोरासीद्भजतोः गुरुवेशयोः ।

द्विमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव" ॥

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वासीत् अपि तु सर्व्वदापि भवति । "लतेव राजसे तन्वि" । अत्र सता रा-
जते त्वं तु राजसे ।

"चिरं जीवतु ते स्रुनुर्माकण्डेयमुनिर्यथा" ।

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवलित्यनेन विधेयं । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मसा-
न्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेणोदाहरणं । "मुखं चन्द्र इवा-
भाति" ।

"तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरता नृतः ।
दधते स्य परां शोभां तदीया विभ्रमा इव" ॥

पूर्व्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मोणात्व-
सिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः । एवमनुप्राप्ते वैकल्प-
स्यापुष्टार्थत्वं । यथा ।

"अनणुरणन्मणिमेखलमविरलमिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं ।
परिसरणमरणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते" ॥

एवं समामोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीता-
वपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव
प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वं । क्रमेणो-
दाहरणं ।

"अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं
निरकासयद्भविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका" ।

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आहतेषु विहङ्गमेषु मशको नायात् पुरो वाय्यते
मध्ये वा धुरि वा वमंसृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरं ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामानामचेतमं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरं” ॥

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितं । एवमनुप्राप्ते प्रसिद्ध-
भावस्य स्यात्विरुद्धत्वं । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छ्रितं ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद्यस्य भूभुजः” ॥

उक्तदोषाणाञ्च क्वचिददोषत्वं क्वचिद्गुणत्वमित्याह ।

(पू७९) वङ्गारि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

एषु चाखादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाद्गुण इति व्यपदेशो भाक्तः । क्रमेण यथा ।

“तद्विच्छेदकस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरं ।

शमोर्भृतकपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेचानल-

ज्वालाजालकरान्तितः पुनरमौ नाम्नां समस्तात्मना” ॥

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्द्ध्याधूयमानध्वनदमरधुनीलो लकञ्जोलजालो-

डूताम्भःषोददम्भात् प्रसभमभिनभःसिप्रनक्षत्रमक्षं ।

जर्द्धन्यस्त्राङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्त्रप्रवेश-
भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शाश्वतं ताण्डवं वः” ॥
अत्रोद्भूतताण्डवं वाच्यं । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
त्वेतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्कृत्यो-
त्कृत्य कृत्तिमित्यादि” । अत्र वीभक्तौ रसः ।

(५८०) सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तोन सन्वाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वैतैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य-
वस्त्विति” कामशास्त्रस्यितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृतिषु
बोद्धव्यं ।

(५८१) स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ।

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य वज्रमतङ्गहनं ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

(५८२) गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेदक्तृवाच्ययोः ।

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं ।
तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः” ॥

• (५८३) स्वयं वापि परामर्षे

। अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुपज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धौ क्षीणश्च ताभिः क्षतये च एषां ।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥

(५८४) कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विपादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्कमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम इत्यादि” ॥ अथ
विहितानुवादः ।

“हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखिना गतः” ।

अथ विपादः ।

“चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि चन्द्रमाः” ।

अथ विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अथ लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्षाम्ना-
रसङ्कमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्र ।

(५८५) सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ।

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनं” ॥

(५८६) वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा

गुण इत्येव । यथा ।

“दिधीवेवीसमः कश्चिहुण्टद्वोरभाजनं ।

क्लिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र मन्निहिते न ते” ॥

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

“अत्रातार्शमुपाध्याय त्वामहं न कदाचन” ।

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

(५८७)

ग्राम्यत्वमधमोक्तिपु ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एग्रे समहरविम्बो दीसद् हेअङ्गवीणपिण्डो व्व ।

एए अ अस्समोघा पडन्ति आमासु दुद्धधारा व” * ॥

इयं विदूपकोक्तिः ।

(५८८) निर्देहता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयस्यकदन्दानि विघटयति” ।

* एष अश्वधरविम्बो दृश्यते हेयङ्गवीणपिण्ड इव । एते आश्वसमूहा-
पसन्ध्यासस्य दुग्धधारा इव । सं० । टी० ।

(५८६) कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ।

कविसमयख्यातानि च ।

- (५८७) मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वस्यते हासकीर्त्याः
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः॥
पादाघातादशोकं विकशति वकुलं योषितां मास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु क्षाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वीरोलम्बमालाधनुरथ विशिखाः कौस्तुभाः पुष्पकेतो-
भिन्नं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तदत् ॥
अह्वाम्भोजं निशायां विकसति कुमुदं चन्द्रिका शुक्रपक्षे
मेवध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रवन्धे ॥

एयामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

(५८१) धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आकृष्टतादिषोधाय यथा ।

“पूरिता रोदमो ध्वानैर्धनुर्जांस्त्वान्मनाद्भवैः” ।

अत्र ज्याशब्देमापि गताद्यन्ते धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यात्
नोकरणं योध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावर्तमसौ” । अत्र

कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरःशेखर-
प्रसृतिः । एवं निरूपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति
स्थितावपि । “पुष्पमाला विभाति ते” । अत्र पुष्पशब्द उक्तः ।
पुष्पबुद्धौ । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नानिश्रितत्वं ।

(५६२) प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ।

धनुर्जादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न त्वस्थिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

(५६३) उक्तावानन्दमग्रादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।
यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
मान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितमाम्बुरा ।
मा मा मानद साति मामलमिति चामाशरोलापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनमि मे लीना विलीना नु किं” ॥
अत्र पीडयेति न्यूनं ।

(५६४) क्वचिन्न दोषो नृ गुणः

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठत्कोपवशात् प्रभावपिहितो दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गाद्योत्पत्तिता भवेन्नायि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे यक्ताः पुरोवर्त्तिर्नो
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोयंतेति कोऽयं विधिः” ॥

अत्र “प्रभावापिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यत्” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतदा-

कव्यज्ञस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः
दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्य-
प्रतिपत्तेर्वाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

(५८५)

गुणः क्वाप्यधिकं पदं ।

यथा ।

“आचरति दुर्ज्जनी यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरतां” ॥

अत्र न न जाने इत्यनेनायोग्यवच्छेदः । द्वितीये जाने
इत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोग्यवच्छेदादिच्छित्तिविशेषः ।

(५८६) समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ।

यथा । “अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि” । अत्र प्रथमाहर्त्सेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयाहर्त्सेवाक्यं पुनरुपात्तं । एवञ्च विशेषणमात्रस्य
पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विशेष्यं ।

(५८७) गर्भितत्वं गुणः क्वापि

यथा ।

“दिङ्घातद्घटाविभक्तुचतुराघाटा मही माथ्यते

सिद्धा मापि वदन्त एव हि वयं रोमाश्रिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यच्चैव चास्ते गतं” ।

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् समत्या-
रातिशयं पुष्पाति ।

(५८८)

पतत्रकर्पना तथा ।

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चञ्चहुजेत्यादि” । अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

(५९९) क्वचिद्भुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः । यथा ।

“श्रीलक्ष्मणेन कृतवरा सह भुक्त्वा व्यावर्त्तमाना द्विया
तैस्तेर्बन्धुवधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्याये वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे ।
संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवायाम्बु वः” ॥

अत्रैलक्ष्मणस्य तरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन झटिति प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि सम्भवात् द्वियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवः । साध्वमहासयोस्तु विभावादिपरिपौषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्यायं ।

(६००) सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य वाध्यत्वेन वचो गुणः ।

“क्वाकार्यं शश्लक्षणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाद्गानां वितर्कमतिशङ्काद्यतोनागभिलाषाङ्गी-
लक्ष्मणस्यतिदैव्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमा-
त्वादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

(६०१) विरोधिनाऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।
भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

क्रमेण यथा । “अयं म र मनोत्कर्षित्यादि” । अत्रालम्बन-
विच्छेदेन रतेररमात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोको-
द्दीपकतया करुणानुकूलता ।

“मरागया सुतघनघर्षतोयया
कराहतिध्वमितपृथूरूपीठया ।
मुञ्जमुञ्जर्दशनविलङ्घितोष्ठया
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥

अत्र समोगगद्गारेण वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्थानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे समोगभावालसं ।
अन्यदूरविल्लष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोभिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥

अत्र शान्तगद्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः । यथा वा ।

“क्षिप्त्वा हस्तावलग्नः प्रमथमभिहतोऽप्याददानोऽग्निकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आनिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः माश्रुणेचोत्पलाभिः
कागीवार्द्रांपराधः स दहत्त दुरितं शम्भवो वः शरान्निः” ॥

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानं । तस्याः परि-
पोषकतया भगवत्स्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रम-

पदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गं । तस्य च कामीवेति
 साम्यवलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करु-
 णस्याप्यङ्गत्वेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरि-
 पुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षकतया यौगपद्यसङ्गावादङ्गत्वेन
 न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपस्य
 रसस्य च तादृशेनेतररमेन कथं विरोधः सम्भावनीयः । एक-
 वाक्ये निवेशप्रवादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौपमर्दकत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण वि-
 श्रान्तेः । सत्यमुक्तं । अत एवात्र प्रधानेतरेषु रमेषु स्वातन्त्र्यवि-
 श्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिर-
 सनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानां । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डित-
 मुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः ।

“अङ्गं बाधोऽथ संसर्गं यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्त्राद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः सत इति” ॥

ननु “आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन
 विरोधिनीर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुपि

स्मरस्मैरस्फारोऽमरपुलकं वक्तकमलं ।

मुञ्जः पद्मन् शृण्वन् रजनिचरमेनाकस्रकलं

जटाजूटग्रन्थिं द्रुढयति रघूणां परिहृढः” ॥

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरो-
 धिताया अविरोधिगायाद्य त्रिधा व्यपत्त्या । कथोचिदानम-

नैकेन कयोश्चिदाश्रयैकेन कयोश्चिन्नैरन्तर्येण इति । तत्र
 वीरशृङ्गारयोरालम्बनैकेन विरोधः । तत्रहास्यरौद्रवीभत्से
 समोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बनैकेन
 आश्रयैकेन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्त-
 शृङ्गारयोः । त्रिधाष्यविरोधो वीरस्याहुतरौद्राभ्यां । शृङ्गार-
 स्याहुतेन । भयानकस्य वीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भि-
 न्नालम्बनत्वान्न विरोधः । एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भया-
 नकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निवृत्ते भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः ।
 यश्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनु-
 रागो दर्शितः । तत्र “अहो गीतमहो वादित्रमिति” अहुतस्या-
 न्तरानिवेशनाच्चैरन्तर्याभावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एव-
 मन्यदपि विज्ञेयं । “पाण्डु घामं वदन” इत्यादौ च पाण्डुता-
 दीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भोऽपीति न विरोधः ।

(६०२) अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ।

सर्वेषां तु अवलप्रभृतीनां । यथा ।

“एष दुःखवनं नौमीत्यादि जल्पति कथन” ।

अत्र दुःखवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

(६०३) अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यात्मनीपिभिः ।

अदोषतापगुणता क्षेया चानुभयात्मता ॥

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिर्मुक्त्या नाम सप्तमं परिच्छेदः ॥

गुणानाह ।

(६०४) रसस्याङ्गित्वमात्रस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमात्रस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमात्रस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविज्ञेयाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यपददेशस्यौपायिकानुगुणभाज इत्यर्थः । यथा चैषां सरमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितं ।

(६०५) एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ।

ते गुणाः । तत्र ।

(६०६) चित्तद्रवोभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

यत्तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणमिति” तन्न । द्रवोभावस्यास्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् । द्रवोभावस्य स्वाभाविकानाविष्टत्वात्प्रककाठिन्यमनुक्रोधादिछतदीप्तत्वविभ्रयक्षामाद्युपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्तोद्घोधेन मद्यदयचित्तार्द्रप्रायत्वं । तद्य ।

(६०७) सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ।

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोगागामासादियेषेतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

(६०८). मूर्तिं यर्गान्त्यवर्षेण य्क्ताष्टडडान् विना ।

रणौ लघू च तद्वृत्तौ वर्षाः कारणाङ्गताः ॥
 अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
 जनयन्ति मुञ्जर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिं” ॥

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
 समालिङ्गन्मङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।
 मरुन्मन्द मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-
 वजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥

(६०८) श्रोजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

अस्य श्रोजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि तेन
 वीराभामादावण्यस्यावस्थितिः ।

(६१०) वर्गस्याद्यत्तीयाभ्यां युक्तौ वर्षा तदन्तिमौ ।

उपर्यधो द्वयोर्वा सुरेफष्टडडैः सच्च ॥

शकारस्य पकारस्य तस्य व्यञ्जकताङ्गता ।

तथा समासो बङ्गलो घटनौहृत्यशालिनी ॥

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” ।

(६११) चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानल ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

याप्नोति आविष्करोति ।

(६१२) शब्दास्तुङ्गञ्जका अर्थवोधकाः श्रुतिमात्रतः ।

यथा ।

“सूचीमुखेन मरुदेव हतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

घाणैः स्मरस्य शतशो विनिहत्तमर्मा

• स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” ॥

(६१३) एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते वुधैः ।

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

(६१४) श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति यु पुनः ।

• गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

ओजसि भक्त्या ओजःपदधाच्ये शब्दार्थधर्माविशेषे तत्र शेषो
बहूनामपि पदानामेकपदवङ्गामनात्मा । यथा ।

“उन्नाञ्जलकुञ्जरेन्द्ररभमास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुचरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयन्तथा

प्रायःप्रेक्ष्य दमस्तुगद्य धवला वेलियमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैक्यात्मकत्वादेज एव । समाधिरारोहावरोह-
कमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्षक्षयोः क्रमो वैर-
स्थानावहो विन्यासः ॥ यथा “पञ्चहुजेत्यादि” । अत्र पादत्रये
क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थपादे तपकर्षः । तस्यापि च तीव्र-

प्रयत्नोच्चार्यतया ओजस्विता । उदारता विकटत्वलक्षणा ।
विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्नं । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झणितिरणितमाधीत्तत्र चित्रं कलञ्च” ।

अत्र च तन्नातानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढो-
क्तिमात्रेणैव । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । यथा ।

“यो यः शस्तं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पञ्चानगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(६१५) माधुर्यव्यञ्जकत्वं यद्समासस्य दर्शितं ।
पृथक् पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

यथा । “श्रामान्मुञ्चतीत्यादि” ।

(६१६) अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।
अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणं ॥

स्पष्टमुदाहरणं ।

(६१७) ग्राम्यदुःश्रवतात्यागान् कान्तिश्च सुकुमारता ।

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्वल्यं । तच्च शालिकादि-
पदन्यामवैपरीत्येनानौकिकशोभाशालितं । सुकुमारता अपा-
ह्यं । अनयोर्मुदाहरणे स्पष्टे ।

(६१८) क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथं ॥

मसृष्टेन विकष्टेन वा मार्गैणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं मार्गाभेदः स च क्वचिद्दोषः । तथा हि ।

“अब्रूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रद्वपुः
पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्भातु किन्तावता ।
उच्चदुर्द्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-
श्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कन्याग्निरन्यायते” ॥

अत्रोद्धृतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अने-
वंविधस्यस्ते माधुर्यादावेवान्तःपातः । यथा “लताकुञ्जं गुञ्ज-
दित्यादि” ।

(५१९) श्रोजः प्रसादा माधुर्यं साकुमार्यमुदारता ।
तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

श्रोजः साभिप्रायत्वरूपं । प्रसादोऽर्थवैमन्थं । माधुर्यमुक्ति-
वैचित्यं । साकुमार्यमपारुख्यं । उदारता अयाम्बलं । एषाञ्च
पञ्चानामण्यर्थगुणानां यथाक्रमपुष्टार्थाधिकपदानबोद्धताम-
ङ्गलरूपाद्योपयाम्यतानां निराकरणेनैवाद्बोकारः । स्पष्टानु-
दाहरणानि ।

(६२०) अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यन्तद्वारेण तथा पुनः ।
रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां काङ्क्षितामरुः ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्ध । अर्थव्यतिर्वस्तुस्वभावस्फुटत । कान्तिर्हीनरसत्व । स्पष्टे उदाहरणे ।

(६२१) श्लेषो विचित्रतामात्रमदोष समतापरं ।

श्लेष क्रमकौटिल्यानुल्वणलोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रम क्रियासन्तति । विदग्धचेष्टित कौटिल्य । अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्वणत्व । उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्ति । एषा योग सम्मेलन स एव रूप यस्या घटनायास्तद्रूपं श्लेषो वैचित्र्यमात्र । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भाव । यथा ।

‘ दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे इत्यादि’ ।

अत्र दर्शनादयः क्रिया । उभयसमर्थनरूप कौटिल्य । लोकसव्यवहाररूपमनुल्वणत्व । “एकासनसंस्थिते, पद्यादुपेत्य, नयने निमील्य, ईषद्विकृतकन्धर, इति चोपपादकानि, एषा योग । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययविपर्ययमेनार्थस्य विमम्बादिता विरह । स च प्रक्रमभङ्गरूपदोष विरह एव । स्पष्टमुदाहरण ।

(६२२) न गुणत्वं समाधेश्च

समाधिस्थायोऽन्यन्यत्वायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूप । तत्राच्योनिरर्थो यथा ।

‘ सद्योमुण्डितमत्तहृणश्चिबुकप्रस्पट्टिनारङ्गक ’ ।

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बङ्गशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्षयितुं कुसुमलावी” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्ति-
विशेषेण निबद्धं । अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं
किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वं । क्वचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन्
पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति” वाक्यवचनं । क्वचित्
“निदाघशोतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषिदि-
ति” वाक्यार्थे वक्तव्ये “वर्षर्षिर्नोति” पदाभिधानं । क्वचित्
“एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधान-
मित्येवंरूपो व्यासः । क्वचिद्बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधा-
नमित्येवंरूपः समासश्च” इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्व-
मुचितं अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वं ।

(६२३)- तेन नार्थगुणाः पृथक् ।

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा श्राजःप्रगटयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविशेषणो नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तमस्यालङ्कारनिरूपणं बद्धवक्तव्यत्वेनोक्तञ्च
रीतिमाह ।

(६२४) पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवन्तः ।
उपकर्त्री रसादीनां

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां ।

(६२५) सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥
सा रीतिः । तत्र ।

(६२६) माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरर्चना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुव इत्यादि” । रुद्रटस्ताह
“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयबद्धता स्वन्यप्राणाचरा च सुविधेया” ।
अत्र दशगुणास्तन्मताः श्लेषादयः ।

(६२७) ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबद्धता गौडी

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” । पुरुषोत्तमस्ताह ! “बद्धतरस-
मामयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौडीया । रीतिरनुप्राप्तमर्गदि-
मपस्तन्तासौभवाक्या च” ।

(६२८)

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चपदो वन्धः पाञ्चालिका मता ॥

दयोर्वेदभीर्गौड्योः । यथा ।

“मधुरया मधुवोधितमाधवोमधुमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुज्जहन्नादध्वनिभृता निभृताचरमुज्जगे” ॥

भोजस्त्वाह ।

“समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्वितां ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥

(६२९) साटो तु रीतिर्वेदभीर्पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ।

यथा ।

“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनां-

मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रीडतामस्तुमांसि” ॥

कस्यिदाह ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तेर्वर्णैर्नचातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेष्वाटो” ॥

अन्ये ताडः ।

“गौडो उम्बरयन्त्रा स्नात् वेदभीं क्षलितक्रमा ।

पाञ्चालो मियभावेण साटो तु मृदुभिः पदैः” ॥

(६३०) क्वचित्तु यथाद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ।

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रवन्धै । रचनादीत्यादिशब्दाह-
 त्तिवर्णा । तत्र वक्तैचित्याद्यथा । “मन्यायस्त्वार्षवाग्भ” इत्या-
 दि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीममेनवकृत्वेनोद्धता
 रचनादयः । वाच्यैचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्धव्याधूयमाने-
 त्यादौ” ॥ प्रवन्धैचित्याद्यथा नाटकादौ । रौद्रेऽप्यभिनय-
 प्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गा-
 रेऽपि न मृष्टणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः ।
 एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ॥

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(६३१) शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्राप्तोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैयां गुणवदा-
वशकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य वुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभा-
सस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लचितत्वात् प्रथमं तमेवाह ।

(६३२) आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासः ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

उदाहरणं ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिगुम्भांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि मदापायादव्याचेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानां आपातमात्रेण मर्षाद्यर्थतया
पौनरुक्तप्रतिभासनं । पर्यवमाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते
यस्येत्याद्यन्यार्थत्वं । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवमानात् । भुजङ्गकुण्डलीतिश-
ब्दयोः प्रथमस्यैव परिच्छिन्नमहत्त्वं* । हरः शिव इति द्वितीयस्यैव ।
शशिगुम्भांशु इति द्वयोरपि । “भाति मदा न त्याग इति” नद-

* इत्यादिशब्दापादानेऽपि प्रथमोपदेशितः । टी० ।

योरपीति शब्दपरिवृत्तिसहतासहताभ्यां अस्योभयालङ्कारत्वं ।

(६३३) अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैप्रस्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्वाभावान्न गणितं । रमाद्यनु-
गतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

(६३४) द्वेको व्यञ्जनसङ्घस्य सहात् साम्यमनेकधा ।

द्वेकद्वेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः । उदा-
हरणं मम तातपादानां ।

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सहदावृत्तिः । द्वेको
विदग्धः । तत्रयोज्यत्वादेप द्वेकानुप्रासः ।

(६३५) अनेकस्यैकधा साम्यमसहादाप्यनेकधा ।

एकस्य सहदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः
क्रमतश्च । सहदपीत्यपिशब्दादसहदपि । उदाहरणं ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपय्याधूतचूनाङ्कुर-

श्रीडत्कोकिलकाकलीकानकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणमगाममागमरमोषामैरमी वामराः” ॥

अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरैकधैव साम्यं । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलघोरमकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य मकृत् धकारस्य चासकृत् । रसविषय-
व्यापारवती वर्णरचना वृत्तिसादनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यमनाह-
त्यनुप्रासः ।

(६३६) उच्चार्यत्वाद्यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

सादृश्यं व्यजनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

उदाहरणं ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो वामलोचनाः” ॥

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरैकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यं । एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यं । एष च सदृदयानामतीव श्रुति-
सुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

(६३७) व्यञ्जनं चेद्यथावस्यं सहाद्येन खरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वाद्न्त्यानुप्रास एव तत् ॥

“यथावस्यमिति” यथा सग्नवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टं । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्रवकविकाशः काथः प्रकटितकरभविलासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनन्धं” ॥

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि” ।

(६३८) शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः

उदाहरणं ।

“सौरराजोवनयने नयने किं निमीलिते ।

पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांश-
द्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव
नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्व-
रूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा ।

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिस्तस्य” ॥

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यं । एष च प्रायेण लाटजनप्रिय-
त्वात्लाटानुप्रासः ।

(६३९)

{ अनुप्रासः पञ्चधा ततः ।

स्पष्टं ।

(६४०) सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र इयोरपि पदयोः क्वचित्साधकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं ।
क्वचिदेकस्य साधकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ इति ।

तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं सूचितं ।
एतच्च पदपादाद्भ्रंशोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेऽनेकविधतया
प्रभूततमभेदं । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

• ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च
द्वयोः सार्थकत्वं । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं ।
परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यं ।

“यमकादौ भवेदैक्यं उलोर्बवोर्लरोस्त्रथा” ।

इत्युक्तनथात् “भुजलतां जडतामवलाजन” इत्यत्र न यम-
कलहानिः ।

(६४१) अन्यस्थान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।

• अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥

दिधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“क्वे घृयं माल एव सम्प्रति वयं प्रक्रेत विभेयाश्रयः

किं भूते विदगः म वा फणिपतिर्धन्वास्ति सुप्तो हरिः ।

वामा घृयमघो विडम्बरमिकः कोट्टक् स्मग्ने वर्तते

चेनागाम् विवेकशून्यमगमः पुंस्त्वेव धोपिदुमः” ।

अत्र विशेषपदस्य विः पची शेषो नाग इति अर्थद्वययोगात्
समङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागमः परित्यागात्तस्यास्येतो न दूयते” ॥

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्, अन्यथा काका
दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

(६४२) शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्त्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरमासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धमारसमीरे” ॥

एष श्लोकः मङ्कतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रं-
श्वेकविध एव ।

“सरस कदण कव्वमित्यादौ” तु * ।

सरसमित्यत्र मङ्कतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे
वैचित्याभावान्नायमलङ्कारः ।

(६४३) श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्षप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामप्यथा च सः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति वज्रसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्-
न पतिय्यतः करमहस्रमपि” ॥

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्षयोरौ-
काररूपत्वान् शेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।
कान्तोत्सङ्गजुपां नूनं सर्व्व एव सुधाकिरः” ॥

अत्र “सुधाकिर इति” क्तिप्कप्रत्यययोः । किञ्चात्र वज्र-
वचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनशेषोऽपि ।

“विकमन्नेवनोलास्ते तथा तन्व्याः स्निग्धयो ।
तव दत्ता मदा मोदं समन्तरमहारिणी” ॥

अत्र नपुंसकत्वोत्तिङ्गयोः शेषो वचनशेषोऽपि ।

“अयं मर्षाणि शास्ताणि यदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
मामर्थ्यहृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः मामर्थ्यहृदिति छान्तिकरोत्योः
प्रशयोः ।

“दृशु क्वात्तंस्वरपाचमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमामयोरपि वैभक्ष्यात् पदशेषो न
तु प्रशतिदेशः । एवञ्च ।

“नीतांनामाकुम्भीभावं मुञ्चैर्भरिद्विस्त्रोमुनीः ।

सदृशे वनवृद्धाना कमलाना तदीक्षणे” ॥

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दाना स्त्रियत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्
• प्रकृतिस्येप । अन्यथा सर्वत्र पदस्येपप्रसङ्गः ।

‘सर्वस्य हर सर्वस्य त भवद्वेदतत्परः ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्त्तन” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुपः । पक्षे च हधा-
तोस्त्रिङिति विभक्तेः । एव भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य प्रत्यय
स्येपेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन वि-
च्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः ।

‘महदे सुरसन्धयो तमव समामङ्गमागमाहरणे ।

हर वज्रमरण त चित्तमोहमवघर उमे सहमा’ ॥

अत्र । सख्यतमधाराक्षी ।

(६४४) पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽयाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ८

एतद्भेदत्रयस्य उक्तभेदाष्टके यथा सम्भवति । यथा वा ।

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय सुरा स्त्रीकृतौ

यस्योहत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गास्य चोऽधारयत् ।

‘यस्याऽ’ शशिमच्छिरो हर इति मृत्युस्य नामामरा

पायात स ख्यमन्धवचयकरस्त्रा सर्वदोमाधव’ ॥

अत्र येन - ध्वस्तेत्यादौ सभङ्गस्येपः । ‘अन्यकेत्यादौ

अभङ्गः । अमयोद्येकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गात्माको यद्यगौरव-
भेदात् पृथगुक्तीदाहत् । [इह केचिदाऽ’ सभङ्गस्येप एव शब्द-

शेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकोष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिरिति" तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्योपगुणालङ्काराणां शब्दाद्यगतत्वेन व्यवहितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च "अन्वयकचयेत्यादौ" शब्दाभेदः । "अर्थभेदेन शब्दभेद" इति दर्शनात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यनोद्योपायत्वेन कविप्रतिभयोद्भूतान् शब्दालङ्कारत्वमेव । विमदृशशब्दद्वयस्य वन्धे चैवविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालङ्कारत्वादर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे "प्रतिकूलतामुपगते हि विधावित्यादौ" शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तेषामपि प्रमज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना तत्र ।

“श्लोकेनान्वतिमायाति श्लोकेनायात्यधोगतिं ।

अहो सुमदृशो वृत्तिस्तुलाकोटः खलस्य च” ॥

इत्यादावर्थश्लेषः । “अस्य चालङ्कारान्तरत्रिविक्रविषयताया असम्भवात् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवादत्वेन तद्वाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति” केचित् । इत्यमेव विचार्यते

समाभोग्यप्रस्तुतप्रशंभादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य
 गन्धोऽपि “विद्वन्मानमहंसेत्यादौ” श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानम-
 शब्दस्य चित्तमरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो वाध्यते ।
 शरीररूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे चार्थद्वय-
 स्यापि समकचत्वं “मन्निहितपालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिशैत्या-
 दौ” विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहा-
 भावाच्च श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि । तेन “येन ध्वसेत्या-
 दौ” प्राकारणिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्मा-
 भिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायां ।

“स्त्रेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
 देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखं ।
 मोहांतु समुत्स्रियति जीवनमय्यङ्गाण्डे
 कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥”

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धादौपके ।

“सकलकल पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादौ”
 चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासम्भ-
 वात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः । एतद्विषये श्लेषस्य
 प्राबल्येन समत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः,
 अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्चेति । अत्रोच्यते न
 तावत् परमार्थतः श्लेषस्थालङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन
 ध्वसेत्यादिना” विविक्तविषयत्वात्, न चात्र तुल्ययोगिता, तस्यास्य
 द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधव-

योरकस्य वाच्यत्वनिश्चयेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्थानेकधर्मिमन्वद्धतया प्रतीतिः इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मिमन्वद्धतया । “मकलकलेत्यादौ” च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । “कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “मकलेत्यादौ” शब्दश्लेषतया नोपमा तत् किमपराद्धं “मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियामाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियामाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियामाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “मकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्येति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानमेत्यादौ” आधारभूते चिन्तादौ मरेवराद्यारोपो राजादेर्हमाद्यारोपरूपरूपकः प्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या तदा कथं तथापि “मकलकलेत्यादौ” वाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्व्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्व्वाहकता, श्लेषवन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गितेन व्यपदेशो ल्या-

(६४६) काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते ।
 रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥
 उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणं ।

“कूजन्ति कोकिलाः माले यौवने फुल्लमम्बुजं ।

क्रिं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ ✓

अत्र “रमाल इति” वक्तव्ये “माल इति” रञ्जुतः । “वने” इत्यत्र “यौवन” इति यौवृत्तः । “वदनेनेत्यत्र” “मदनेनेति” मञ्जुतो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तच्च क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥ ✓

अत्र “दुर्योधन” इत्यत्र “अदुर्योऽधन इति” अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु ललितव्येषु तेषामणुपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

(६४७) साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमादयोः । ✓

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याणुक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वय अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्याभेदः ।

(६४८) सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मा औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यं

सा उपमा साधारणधर्मा द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रिये
मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उप-
मानं चन्द्रादि ।

(६४९) इयं पुनः ।
श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ॥
आर्थो तुन्यसमानाद्यास्तुन्यार्थो यत्र वा वतिः ।

यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधा-
रणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणमन्व
बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । एवं तत्र "तस्यैवेत्यनेन"
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु "कमलेन तुल्यं
मुखमित्यादौ" उपमेय एव । कमलं मुखञ्च तुल्यमित्यादावुप-
मान एव । कमलं मुखञ्च तुल्यमित्यादावुभयत्रापि दिशाम्यन्ती-
ति अर्थानुसन्धानादेव मास्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती ।
एवं "तेन तुल्यमित्यादिना" तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६४९) हे तद्विने समासेऽथ वाक्ये

हे श्रौती श्रौती च । उदाहरणं ।

"मोक्षममगोर्हृद्वग्मुगस्य कृष्णाविव ज्जना यीना ।

इदयं गदयति वदन् तत्र शब्दिन्द्रियं वा वाच्ये" ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावद्धरः पद्मवतुल्योऽतिपेलवः पाणि ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशो चपले लोचने तस्याः” ॥

(अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

(६५०)

पूर्णा पडेव तत् ।

स्युष्टं ।

(६५१) लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत् ॥

सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।

(६५२) पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते ।

सा लुप्तोपमा धर्मस्य माधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णा-
वदिति पूर्वाङ्गरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या अम-
म्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरण ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विम्वतुल्यो मनोऽग्नवत्” ॥

(६५३) आधारकर्माविहिते द्विविधे च क्यचि क्यडि ।

कर्मकर्त्र्णामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुन ॥

धर्मलोपे लुप्तेत्यनुपज्यते । क्यचक्यङ्णमुलः कलापसते यि-
षायिणम । क्रमेणोदाहरणं ।

“अन्तःपुगीयसि रणेषु सुतीयसि त्व

पौर जन तत्र सदा रमणोयते श्री ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

मञ्चाग्मव भुवि मञ्चरमि चित्तीश" ॥

“अत्रान्तःपुरीयमीत्यत्र” सुखविहारास्पदत्वस्य “सुतीय-
मीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च माधारणधर्मस्य लोपः । एवम-
न्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् औत्थादिविशेषचिन्ता
नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेलीपे उदाह-
रन्ति तदयुक्तं । क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपाद-
कत्वात् । ननु क्यडादिषु मम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वे-
नास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यं । कल्पवादा-
वपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौप-
म्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वं, इवादीनामपि वाच-
कत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा ममुदितं पदं वाचकं “प्रह-
तिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्य-
डाद्योः साम्यमेवेति । यद्य केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थो
ऽनुशियन्ते क्यडादयस्त्वाचारार्थे इति” तदपि न । न सन्तु
क्यडादय आचारमाचार्या अपि तु मादृशाचारार्था इति ।
तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

(६५४) उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसामययोः ।

उदाहरणं ।

“तस्या मुग्धेन मदृशं गम्ये नाम्ने न वा नयनतुल्यं” ।

अत्र मुग्धनयनप्रतिनिधित्वम्बनारयोर्गम्यमानत्वादुपमान-

लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशं” इत्यत्र “मुखं यथेदमिति”
 “नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्य-
 नयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्रा-
 चीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवाक्तं ।

(६५५) श्रौपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरं” ।

“गर्हभति अतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥

अत्र “गर्हभतीत्यत्र” श्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
 चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् ।

(६५६) द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति”
 पाठे ऽनयोर्दाहरणं ।

(६५७) क्विप्समासगता द्वेधा धर्मे वादिविलोपने ।

उदाहरणं । “विधवति मुखाजमस्याः” ।

अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वक्विप्प्रत्यययोर्लोपः । केचि-
 त्त्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । “मुखाजमिति” च समासगा ।

(६५८) उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ।

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरत्रिलोचनः ।

रूपाणोदयदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह “वर्त्तत इति” स सहस्रायुधः “स इवाचरतीति” वाक्यात् स सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेषस्य शब्दानुपपत्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहं । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

(६५८) धर्मापमेयलोपेऽन्या

यथा ।

“यशसि प्रस्फुरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे” ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुकता च लुप्तौ ।

(६६०)

त्रिलोपे च समासगा ।

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समामे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मापमानानां लोपः ।

(६६१) तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः ।

पूर्णा यद्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अनुप्रसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

(६६२) एकरूप क्वचित् क्वापि भिन्न साधारणो गुण ।
भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

तत्र एकरूपे यथा उदाहृत । “मधुर सुधावदधर इत्या-
दि” । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भस्मापवर्जितैस्तेषा शिरोभि श्मश्रुलैर्मही ।

तस्तार सरघाव्याप्तै स चौद्रपटलैरिव” ॥

अत्र “श्मश्रुलैरित्यस्य” “सरघाव्याप्तैरिति” दृष्टान्तवत्प्रति-
विम्बन । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेर विधाय नयन विकसितमिव नीलमुत्पल मयि सा ।

कथयामास कृशाङ्गी मनोगत निखिलमाकूत” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन
निर्दिष्टे ।

(६६३) एकदेशविवर्त्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलै पद्मैर्मुखैरिव सर त्रिय ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकै स्तनैरिव” ॥

अत्र नेत्रादीना उत्पलादिमादृश्य वाच्य, सर श्रीणाञ्चा
ङ्गनासादृश्य गम्य ।

(६६४)

कथिता रसनोपमा ।

यथोर्द्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरूपापि ह्रमो
 हंसायते चारुगतेन कान्ता । ५
 कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
 वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥

(६६५) मालोपमा यदेकस्योपमानं बद्धं दृश्यते ।

यथा ।

“वारिजेनेव सरमी शशिनेव निशीथिनो र
 यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥

“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
 विमलाः कुमुदांनीव तारकाः शरदागमे ॥
 अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
 पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ॥

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इवेति” उपमा-
 नभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे
 इत्यस्य” “भवने ३त्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इ-
 त्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात् ।

(६६६) उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः । ७

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जल जलमिवाजनि ।
 चन्द्रश्चन्द्र इवात्मन्ः शरत्समुद्रयोद्यमे” ॥ ५

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवक्तिकः । “राजीवमिव पाथोजमिति” चास्य ला-
टानुप्रासादिविक्रो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग
एव श्रेयान् । तदुक्तं ।

“अनन्ये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिक ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

(६६७) पर्यायेन द्वयोरितदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वं । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य तव” ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिषदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

(६६८) सदृशानुभवादस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलखञ्जनमञ्जुलं ।

स्मरामि वदनं तस्याद्यारु चञ्चललोचनं” ॥

“मयि सक्रपटमित्यादी च” स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्यापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैषादृ-
श्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषा-
मेव यथा ।

“शिरीषमृद्धो गिरियु प्रपेदे
 यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
 तदा तदास्याः सदानेषु सौख्य-
 ललाणि दधौ गलदश्रु रामः” ॥ ५

(६६८) रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपङ्गवे ।

“रूपितेति” परिणामाद्भवच्छेदः । एतच्च परिणामप्रस्तावे
 विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गव” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छेदार्थे ।

(६७०) तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।

तद्रूपकं । तत्र ।

(६७१) यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं ।
 तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं ॥
 प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधं ।

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

“आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृमिहमहीपाम स्वम्यम्भु तव वाहवे” ॥

अत्र राजमण्डलं नृपममूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो रा-
 जवाहोराजतारोपे निमित्तं । मामारूपं यथा ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिममीरणः ।

भूभ्रदावन्दिदगोमिरेक एव भवान् भुवि” ॥

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव

सदागमनं, भूयते राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तं । अस्मिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदशामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” ॥

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे
निमित्तं । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बं” ॥

अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्रत्वा-
द्यारोपे निमित्तं । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारो-
पो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तमिति”
केचित् ।

(६७२) अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥

तत्र ।

(६७३) आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतं ।

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावयवकान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृथ्य मरुच्छस्य कृष्णमेघस्तिरोद्धे” ॥

अत्र कृष्णस्य मेघलारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितं ।

(६७४) यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।

* कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वर ।

लोकलोचनगोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते” ॥

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मलारोप
अर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्नुपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्य-
माणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् ।

* (६७५) निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

माला केवलरूपत्वात्

तत्र मानारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशल धातुशुद्धिका लोकचक्षुषां ।

क्रोडागृहमनङ्गस्य मेघमिन्दीवरेवणा” ॥

केवलं यथा ।

“दामे हतागमि भवत्युचितः प्रभूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि नात्र दूये ।

उद्यत्कठोरपुनकादुरकण्टकायै-

र्यङ्गिद्यते मृदु पद ननु मा व्यथा मे” ॥

(६७६)

तेनाद्यै रूपके भिदाः ।

चिरन्तनेरुक्ता इति शेषः । कश्चित् परम्यन्तितमप्येकदेशवि-
वर्त्ति यथा ।

उत्तरमन्त्रुमी

“खड्गः क्ष्मासौविदक्षः समिति विजयते मानुवाखण्डलस्य” ।

अत्रार्थः क्ष्माया महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदक्षत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यं ।

(६७७) दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ।

तत्रैकदेशविवर्त्तिं श्लिष्टं यथा मम ।

• “करमुदयमहीधरस्तनाग्रे
गलिततमःपटलांशुके निवेग्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-
त्ययममरेशदिशे मुखं सुधांशुः” ॥

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बतीत्यादौ” चुचुम्बे
“हरिदधलामुखमिन्दुनायकेन हेति” पाठे न चात्र श्लिष्टपर-
म्परितं । तत्र हि । “भृशदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ
पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्षनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं
सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतं । तर्हि कथं “पद्मोदयदिना-
धीश इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य
तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यं । तथा हि रा-
जादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विव-
क्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात्,
इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं योनोत्तुङ्गत्वादिना
सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितं । क्वचित् भ्रमामाभावेऽपि रूपकं
दृश्यते । यथा ।

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परिणामः। यथा।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम।।

स्नोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तथा” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया। अत्र प्रथमाद्धै वैयधिकरणेन प्रयोगः। द्वितीये सामानाधिकरणेन। रूपके “मुखचन्द्रं पश्यामीत्यादौ” आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः। इह त्वपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनतादावुपयोगः। अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येन दासे कृतागमीत्यादौ” रूपकमेव न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदेन कार्यस्याप्रसृतत्वात्। न खलु तत् कस्यचिदपि प्रसृतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते। अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते यथा।

“वनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-

मत्तैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥

अत्र प्रदीपानामोषथात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्वकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यं।

(६८०) सन्देहः प्रकृतोऽन्यस्य संशयः प्रतिभेत्यित' ।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

यत्र संशय एव पर्यवसान स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी
वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः
किं साचादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः” ॥
यत्रादावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः स निश्चयमध्यः ।

यथा ।

“अथ मार्त्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानु किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियत ।
कृतान्तं किं साचान्नाहिपवह्नोऽभाविति पुनः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥
अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संशयोत्यानासम्भवात् । यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स
निश्चयान्तः । यथा ।

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्मिन्मुखमवभासते तरुण्या' ।

भगव्य चणमिति निश्चिकाय कश्चित्
विव्योकेर्वकमहवामिनां परोक्षे” ॥७

अप्रतिभेत्यापिते तु “म्याणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिमाग्ये
नायममङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजाच्चि पयोधरभरार्द्रितं ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्यचित्ते न भाषते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

(६८१) साम्यादतस्मिंस्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ।

यथा ।

“मुग्धां दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानघो वक्ष्वाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवल्यं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रममो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” ॥

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः । यथा । “शुक्ति-
कायां रजतमिति” । न चासादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तथाः ।

सङ्गे सैव तथैका चिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥

(६८२) क्वचिद्देवाद्देहीदृष्टा विपयाणां तथा क्वचिन् ।

एकस्थानेकधोक्तखे यः स उल्लेख इध्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति दृष्टैरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्ययाच्च योगिभिर्देवैः” ॥

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोक्तखे गोपवधू-
प्रभृतोनां रूपादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुमन्धानसाधितः” ॥

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद्गृहीतभेदाच्च न
मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपा-
तिशयोक्तिः । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावणमित्यादौ” लावणा-
देर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानं । न चेह भगवति गोपवधूप्रस-
तिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विक-
त्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमेनावश्यभावेना-
लङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां
नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसाय” इत्यतिशयोक्ति-
रस्ति तत्सद्भावेऽपि च गृहीतभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो वि-
च्छिन्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजन-
पदवर्षने “वज्रपञ्जरमिति” “शरणागतैः अम्बरविवरमिति”
“वातिकैः” इत्यादियथातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च
रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरविवरं” इत्यादौ भ्रान्-
न्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य
गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमां-
साभाष्यव्याख्याने श्रीमदाचस्यतिमिश्राः “अपि च परशब्दः
परच सद्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति” । यत्र प्रयोक्तृप्रति-
पत्तेः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसर इति ।
इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्षने भ्रान्तिस्त एव अम्ब-
रविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनमिति” मुनिभिः

“कामायतनमिति” वेद्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कार-
योगः ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ चानेकधोक्षेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः ।
अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो यशसी-
त्यादि” चास्यरूपकात् विविक्तौ विषय इति । अत्र हि श्लेषमू-
लातिशयोक्तियोगः ।

(६८३) प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्यापनं स्यादपङ्गुतिः ।

इयं द्विधा क्वचिदपङ्गवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्व-
कोऽपङ्गव इति । क्रमेणोदाहरणं ।

“नेदं नभोमण्डलमसुराग्नि-

नेताञ्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नाय शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो

नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः” ॥

“एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-

ह्रिण्डीरपिण्डरुचिशोतमरीचिविम्बं ।

उज्ज्वलितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥

इदं पद्यं मम । एवं

“विराजति योमवपुः पयोधि-

स्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

(६८४) गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्क्तिः ॥

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्यातुं ।

उत्कण्ठितासि तरले न हि न हि सखि पिच्छिलः पन्याः” ॥

अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभाविनेत्यन्यथा-
कृतं । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना सता ।

सूरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमरीतिरुदाहता” ॥

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः इह तु श्लोक्तेरेवेति भेदः ।

• गोपनकृतगोपनीयस्यापि प्रथममभिहितलाञ्छ याजोक्तेः ।

(६८५) अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्यापनं निश्चयः पुनः ।

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणं । यथा मम ।

“वदनमिदं न मरौजं नयने नेन्दीवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य” ॥

यथा वा ।

“इदि विपन्नताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवन्पदमग्रेणी कष्टे न सा गरमद्युतिः ।

मलयशरजो जेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग क्रुधा किमु धावसि” ॥

न ह्ययं निश्चयान्तःसन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्रयत्ने-
नावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककोशमधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्र-
मरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वं अपि तु
तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्य । किञ्चाविवक्षितेऽपि
भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाद्वादिरूपेणैव सम्भ-
वत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य कमलत्वे-
नानिर्द्धारणात् । न चापक्रुतिः प्रस्तुतस्थानिषेधादिति पृथगे-
वायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः । श्रुक्तिज्ञायां रजतधि-
या पतति पुरुषे श्रुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तेर्नायम-
लङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

(६८६) भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्याद्प्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तददृष्टाऽपि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वान्निगद्विधतां यान्ति

तत्र वाच्योत्प्रेचायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।
सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव” ॥

अत्र विजयस्तम्भस्य वज्रवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेचा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥

अत्र सप्रसवलं गुणः ।

“गङ्गात्मसि सुरत्राण तव निःशाणनिःस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी” ॥

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यशब्दः । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ।

“कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्यान्यमीदृक्षां चामतां गतौ” ॥

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमि-
त्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा “गङ्गात्मनीत्यादौ” स्नातीवेत्युत्प्रे-
चा निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविवेत्यादौ” चाम-
तागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेचा
यथा ।

“तन्मज्जास्तनदुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतं ।

शाराय गुणिने स्नानं न दत्तमिति लज्जया” ॥

अत्र लज्जयेवेति द्वादशभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे ऽलङ्काराणां सर्वेषामपि
व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रती-
यमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।

अनुदिन अणअअमा अङ्गं तनु अपि तनूएइ” * ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया अस्मत्त्वात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षयोर्भेदः । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये
विशेषमाह ।

(६८७) तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रे-
क्षयाः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदा-
स्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः
द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा
चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा । पूर्वोदाहरणेषु
“स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति । “सप्रसवा” इवेत्यादयः जातिगु-
णरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

* महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग साऽमान्ती ।

अनुदिनमनन्दकर्मिङ्गं तन्यपि तनूकरोतीति । सं० । टी० ।

“रावणस्यापि रामासौ भित्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं” ॥

अत्र “आख्यातुमिति” भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितं ।
हेतुत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्यां ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविशेषदुःखादिव बद्धमौनं” ॥

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

(६८८) उत्पन्नयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

तेषु चत्वारिंशत्सहस्रकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षष्ट्यञ्चागद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमि-
त्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीवेति” उत्प्रेक्षायां
निमित्तं पातकित्वमुपात्तं । अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर”
इत्यत्र तथाविधमैन्द्रार्थाद्यतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु
नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथा हि “विशेषदुःखादिव”
इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वं “आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूप्र-
वेशस्योरनुपादानेऽमङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः
षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

(६८९) प्रतीयमानाभेदाय प्रत्येकं फलहेतुगाः ।

यथोदाहृते “तच्च ज्ञापानमुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति” हेतु-
त्प्रेक्षितः । अस्यागपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भ्रति । इवा-

द्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतु-
मशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्म्यन्तरतादात्म्यनि-
वन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्यु-
पगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः पाकशासन इति” । वि-
शेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा पाकशासन इति तदेवं
द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(६६०) उत्तयनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “ऊरुः कुरुङ्गकदृशः” इति ।
अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि ।

“सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।
घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदचोदैः ।
ततमिव तमालतरुभिर्द्युतमिव नीलांशुकैर्भुवनं” ॥

अवाञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नो-
पात्तं । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र तममो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः । अञ्जन-
वर्षणस्य तमःसम्पातः अगद्योरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तममोऽतिवड-
स्तत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथामह्यं । केचित्तु “अलेपन-
कर्मभूतमपि तमो लेपनकर्मत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं, एवं
नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्मत्वेनेत्याडः” ।

(६६१) अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ।

तत्र सापन्नवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो जतपावकधूमकलुपाच्याः ।

अप्राप्य भानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥

श्लेषहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्या-
द्विनिर्गतः सारमलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

योवाधिवासाहुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः “कम्बुयोवाधिवासादिवेति” हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकं । एवं ।

(६६२) मन्थे शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा ।

“पारे जलं नीरनिधेरपश-
न्मुरारिरान्नीलपलाशराशीः ।

वनावलीरुन्कलिकामघ्न-
प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा, पर्यवसाने
तु जलधितीरे शैवान्म्यितेः सम्भावानुपपत्तेः सम्भावनेत्यान-
मित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्षणे । “केयूराघितमङ्गदैरित्यत्र”
“विकामिनोन्नीत्पलति म्म कर्षे मृगायताच्याः कुटिलः क-
टाच” ।” इत्यादौ च श्रेयं । भ्रान्तिमदनद्वारे “सुग्धा दुग्ध-

धियेत्यादौ” भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेशानं
नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्, इह तु सम्भावना-
कर्तृतिपयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । मन्देहे तु समकच-
तया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह द्वत्कटामभाव्यभूतैका कोटिः ।
अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते,
इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं म्यगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री मंहता नु ककुभस्मिन्निरेण” ॥

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण मन्दि-
ह्यत इति “मन्देहालङ्कार” इति केचिदाहुः । तत्र । एक-
विषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव मन्देहत्वात् । इह
तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिषम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निर्गरणेन रञ्ज-
नादेः स्फुरणञ्च । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिन्त्याशयत्वे-
नैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽय मन्देहप्रकारः” इति वदन्ति
स्य । तदप्ययुक्तं । निगोर्षस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना । तस्याद्यात्र स्फुटतया मद्भावानुशब्देन रेवशब्दवत्तस्या
धोतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितु युक्ता । असमदृष्टमन्देहप्रकारक-
ल्पनया ।

“यदेतषान्प्रान्तजंसदनवलोलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति मो मां प्रति तथा ।
अहन्निन्दुं मन्ये तदरिविरदाक्रान्ततदणी-
कटादोक्त्वापातमणकिणकनकाङ्किततनु” ॥

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीति-
वितर्कमात्रं नामावपक्त्वात्प्रेक्षा ।

(६८३) सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्गद्यते ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य
चात्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् माध्यत्वं । इह तु
निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वं । विषयनिगरणं चात्प्रेक्षायां
विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “मुखं द्वितीययन्त्रं” इत्यादौ
यदाहुः ।

“विषयस्थानुपादानेऽप्युपादानेऽपि स्वरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते” इति ॥

(६८४) भेदेऽप्यभेदः समन्वयेऽसमन्वयेऽस्ति द्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यक्षेत्रोः सा पञ्चधा ततः ॥

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असमन्वये समन्वयः । सा ऽतिश-
योक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो

विन्दमति तस्य तन्नेऽष्टमोन्दुसण्डं ।

कुवन्नययुगलं ततो विन्दोत्तं

तिमकुसुमं तदधः प्रचाममम्नात्” ॥

अथ कान्ताकेशपाशादेर्भयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः ।
यथा वा । “विद्येपदुःसादिव बहूमौलं” अत्र चेतनगतं मौनि-
समन्वयचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । एवं ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अवाधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः मरुतमलौकिकं” ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्याकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः” ॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे
सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्थान्नाखडले मक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयं ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनं” ॥

अत्र यद्यथैवलादादृतेन सम्भावनया सम्बन्धः । कार्यका-
रणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणान्तर्यमं
कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण यथा ।

“प्रागेव हरिणाशीर्षां चित्तमुक्कनिकाकुर्मं ।

पश्चादुद्विन्नयकुलरमान्मुकुन्त्रियः” ॥

“मममेव समाक्रान्तं द्वयं दिग्दगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृयं मण्डनश्च महोचितां” ॥

इह केचिदाहुः । “केचपाशादगतो लौकिकोऽतिशयोऽभौ-

किकलेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये
 ऽन्याङ्गोक्रियते” “प्रागेव हरिणाक्षीणामित्यत्र” वकुलादिश्रीणां
 प्रथमभावितापि पञ्चाङ्गाविलेनाध्यवसिता, अत एवात्रापि इव-
 शब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा । एवमन्यत्र ।

(६६५) पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
 एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

अन्नेषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणं ।
 “अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिपु दीपदशाः ।
 समयेन तेन सुचिरं शयितप्रतियोधितस्मरमबोधियत” ॥
 अत्र तमोवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
 मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मानतीशशम्भुशेखा कदलीनां कठोरता” ॥

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्ब-
 न्धः । एवं ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मो तथायुषः ।

परोपकरणं कायादमारात् मारमाहरेत्” ॥

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां मारतारूपैकगुणसम्बन्ध एका-
 हरणक्रियामसम्बन्धः ।

(६६६) अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यत ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकामु क्रियासु चेत् ॥

क्रमेणादाहरणं ।

“बलावलेपाद्धुनापि पूर्व्ववत्
प्रवाध्यते तेन जगज्जिगोपुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥

अत्र प्रसुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रसुतायाश्च मत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाय
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्रमिति क्षणेन” ॥

दृढं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियास-
म्बन्धः । अत्र च गुणक्रिययोरदिमथावसानसङ्गावेन त्रैविध्यं न
लुचितं । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि महत्स्रधा सम्भवात् ।

(६६७) प्रतिवस्तूपमा सा स्यादाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक् ॥

यथा ।

“धन्यामि वैदर्भिं गुणैरुदारै-
र्यथा ममाकृत्यत नैपधोऽपि ।
इतः मुक्तिः का खलु चन्द्रिकाया
यदभिमण्युत्तरलीकरोति” ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलोकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सञ्जनः” ॥ .

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा ।

“चकोर्य एव चतुराञ्चन्द्रिकापानकर्माणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्माणि” ॥

(६८८) दृष्टान्तस्तु सधर्मास्य वस्तुनः प्रतिविम्बनं ।

सधर्मास्येति प्रतिवस्तुपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यवै-
धर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं ।

“अविदितगुणापि सत्त्वविभणितिः

कर्णेषु वमति मधुधारां ।

अनधिगतपरिमलापि हि

हरति दृशं मालतीमाला” ॥

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः शंसते मदन्वयथा ।

दृष्टानुदयभाजीन्दै ग्लानिः कुमुदमंचते.” ॥

“वमन्तस्त्रैकनिवद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।

प्रफुल्लमधोमधुमन्वटः किं मधुप्रतः काङ्क्षति वषिमन्या” ॥

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो न” इत्यस्य “काङ्क्षति
वह्निमन्या “मित्यस्य चैकरूपतयैव पर्यावसानात् प्रतिवस्तुपमैव ।
इह तु कर्त्तुं मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्रैक-
रूप्यं । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्त-
रन्यासः, प्रतिवस्तुपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

(६८८) सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पद ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमा-
नाससाद् चरमाचलं ततः” ॥

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्त्तव्येनान्वयः सम्बन्धेव
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवे-
रस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेऽयं विम्बप्रतिविम्बभावं
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्रैकवाक्यानेकवाक्यगं-
तत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगं यथा ।

“कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविशेषः ।

अधरः किसलयलीलामाननमथाः कलानिर्धेर्विलासं” ॥

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वह्नितिति कटाक्षविशेषादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तद्वन्नितादि-

भट्टशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविचेपादेः कुवलयमाला-
देश्च विम्बप्रतिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिमृगीदृशां ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशिश्रुतिः” ॥

अत्र पादाभ्याममम्बद्धराजहंसगतेस्त्रागोऽनुपपन्न इति तयो-
स्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चामभवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोध-
यति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःचमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुस्तपःचमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताछेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूख्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया” ॥

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूख्येन चि-
न्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानं । एवं ।

“क सुख्यप्रभवे वंशः क्व चान्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि मागरं” ॥

अत्र मन्मत्या सुख्यवंशवर्णनमुदुपेन मागरतरणमिवेति पर्य-
वसानं । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्त्रोपमानेऽमग्नवेऽपि भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाद्यास्तास्या मधुरिमाधरे ।
समाखादि स मृद्धीकारमे रमविशारदैः” ॥

अत्र प्रकृतखाधेरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारमेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानं । मालारूपापि यथा मम ।

“क्षिपसि शुकं वृषदशकरदने
मृगमर्पयसि मृगादनवदने ।
वितरसि तुरगं मद्दियविषाणे
निदधस्तेतो भागविताने” ॥

इह विम्बप्रतिविम्बताक्षेप विना वाक्यार्थापर्यवसानं । दृष्टा-
न्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बताप्रत्या-
यनं । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “द्वारोऽयं हरिणाक्षीणामि-
त्यादौ” सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

• (७००) आधिक्यमुपमेयस्योपमानाद्भूततायवा ।

• व्यतिरेक एक उक्ते चेतौ नेक्ते स च त्रिधा ॥
चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।
आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।
प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरूपमेयगतमुत्कर्षकारणमु-
पमानगत निकर्षकारणञ्च । तयोर्दयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समु-
दायेन वागुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नूपमानोपमेयस्य

निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-
शब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानाञ्चूनतायामप्यन-
यैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारो
व्यतिरेकः । उदाहरणं ।

“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्को विधुर्यथा” ।

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतुद्वय-
मप्युक्तं । यथा शब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यं । अत्रैव “न
कलङ्कि विधूपममिति” पाठे अर्थ “जयतीन्दुं कलङ्किनमिति”
पाठे त्विवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तं । अत्रैवाकलङ्कपद-
त्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्कपदत्यागे उप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे
यथा

“अतिगाढगुणायाम् नाञ्जवद्भङ्गुरा गुणाः” ।

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यं उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्व-
योरनुक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः । एतानि
उपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं ।
यथा ।

“चीणः चीणोऽपि शशी

भूयो भूयोऽभिवर्द्धते नित्यं ।

विरम प्रमीद सुन्दरि

यौवनमनिवर्त्तिं यातं तु” ॥

अत्रोपमेयभूतयौवनासौर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुप-

मेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरिक्त इति” केयाञ्चिन्नक्षणे “विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहं । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वामत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यामत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे यथा कथञ्चिद्गतिः ।

“हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

द्विषां ह्रमैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं “न्यूनतायवेति” ।

(७०१) सद्दार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सद्दोक्तिर्मूलभूतानि शयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणं ।

“महाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ।
अत्र रागपदे श्लेषः ।

“मह कुमुदकदम्बैः काममुक्तामयन्तः

मह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।

मह सरसिजपण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥

इदं मम । अत्रोदाहादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लेषतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसगोहविलुप्तचेतना ।

अगमत्सह तैलविन्दुना तनुदीपार्धिरिव क्षितेस्रलं” ॥

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुदक-
दस्मैरित्यादौ” ।

“लक्षणेन समं रामः काननं गहनं यद्यौ” इत्यादौ चा-
तिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कारः ।

(७०२) विनोक्तिर्यद्दिनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वं
एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्थायम-
भिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परमन्निधेरेव दोषः ।
तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रे निस्त्रुतां गतः ।

विना यीशोभना मञ्जुर्वनराजिरजाघत” ।

असाधु अशोभनं । यथा ।

“अनुयान्द्या जनानीतं कान्तं साधु त्वया कृतं ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बं ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ॥

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-

प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायं । एवं सहेक्ति-
रपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यं ।

(७०३) समासेक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वचोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

“आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह” ॥

अत्र गन्धवाहे इठकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्तोचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यव-
हारः । विशेषणसाम्यन्तु स्त्रियतया साधारणेनौपम्यगर्भत्वेन च
त्रिधा । तत्र स्त्रियतया यथा मम ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलन्तिमिरावृत्तिं

दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्री निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठस्रवलीपाण्डुच्छायो भृशं कल्पान्तरः

अपति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुद्दिनद्युतिः” ॥

अत्र मुखरागादिशब्दानां स्त्रियता । अत्र हि “तिमिरा-

वृत्तिमिति" अत्र "तिमिरांशुकामिति" पाठे एकदेशस्य रूपेण ऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्त्ति रूपकं । तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावो द्वयोरवावरकत्वेन स्फुटमादृश्यतया परमाचिद्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिवृद्धिं व्यपहन्तुमोशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदमङ्गतं स्यादित्यशाब्दमयैकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति । तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकमेव यथा ।

“जस्य रणान्तउरण करे कुणन्तस्य मण्डलगलञ्च ।

रससंमुखीवि सहसा परंमुखी द्वाद रिउसेणा ॥” *

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुटमादृश्यानामपि, बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेशविवर्त्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरौधायकत्वात् । नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखमञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् । सत्यमुक्तं । अस्यैव किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनमापेक्षं न खलु निरपेक्ष । मुखचन्द्रादेर्गनोहरत्वादिवदरणान्तःपुरयोः स्वतः सुखमञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निमग्नैरभोद्धान्तभृङ्गमङ्गीतशालिनी ।

उदिते वामराधीशे स्मेराजनि मरोजिनी ॥”

* जस्य इति । यस्य रणान्तपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलायकता । रससंमुखीपि सहसा पराद्मुखी भवति रिपुसेनेति स० टी० । मण्डलायकता खड्ककता । रसेन स्वस्वच्छया सुरस्वच्छया च संमुखी अभिमुखगामिनीत्वर्थः ।

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मरत्वधर्माख्य समारोपः कारणं । तेन विना विशेषणसाम्यज्ञात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् । औपम्यगर्भत्वे पुनस्त्रिधा संभवति । उपमारूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पचिता पाणिपद्मवशोभिनी ।

२ केशपाशालिष्टन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥”

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्भरिणेक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि ॥” सङ्करगर्भत्वे यथा । “दन्तप्रभा पुष्पेत्यादौ ।” “सुवेशेत्यत्र” “परीतेति” पाठे ह्युपमारूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणं । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यद्वितीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने त्वाद्येप्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डु पयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षताभं ।

प्रमोदयन्ती मकलङ्कमिन्दु पापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयो-

धरेणार्द्रनखक्षताभक्षकचापधारणसंभवात् । नन्वत्र “आर्द्रनख-
क्षताभं” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे
धनुषि सञ्चारणीयं । यथा “दधा जुष्टेतीत्यादौ” हवनस्वा-
न्यथामिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः । एवं चेर्द्रचापाभमार्द्रनख-
क्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्ट-
सृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात् । अस्तु
वात्र यथाकथञ्चित् समामोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ”
चान्यगत्यसम्भवात् । किञ्चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं
तदुपजीविकायाः समामोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथ वा तत्त्वं नौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तन्नौपम्यं समामोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥”

एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करे
ऽपि समामोक्तेरप्रवेशो न्यायमिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणो-
त्थापितत्वं नास्तीति विषय इति । विशेषणसाम्ये द्विष्टविशेषणो-
त्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्यलि-
ङ्गयोस्तु न्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समामोक्तिः । सर्वत्रै-
वात्र व्यवहारसमारोपः कारणं । स च कश्चिन्नैतिके वस्तुनि
सैकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । सैकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा-
रोपः । शास्त्रीये वा सैकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा ।
तत्र सैकिकवस्तुपि रमादिभेदादनेकविधं । शास्त्रीयमपि
तत्कार्यवेदञ्चेतिःशास्त्रादिप्रसिद्धतयेति सङ्गप्रकारा समामो-

क्तिः । दिङ्मात्रं यथा । “व्याधूय यद्गमनमित्यादौ” । लौकिके
वस्तुनि लौकिकस्य दृढकामुकस्य व्यवहारादेः समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु * त्वां
पश्यद्भिरव्ययममल्लतया प्रवृत्तं ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
सौलक्ष्णं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये” ॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहार-
समारोपः । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपमन्निवेशेन
प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति । इह तु स्वावस्थासमारोपेणानव-
च्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति । अत एवात्र
“व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इति” वदन्ति ।
उपमाध्वनौ ह्ये च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषणमात्रस्य
अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः ।

• (७०४) उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

यथा । “अङ्गराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्णं रक्षैनं भी-
माहुःशासनं” ।

(७०५) शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनं ।

“स्वभावादेकार्थैरिति” शब्दश्लेषाद्भवच्छेदः । “वाचनमिति
च” ध्वनेः । उदाहरणं ।

* पदानां प्रत्ययेयागः समासस्येति दृश्यते इति तक्षक्षरं । पदार्था-
न्ययेत्येति टीकार्थः ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः” ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूयैर्वा वाच्यौ ।

(७०६) क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समं ॥

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्

क्रमेणोदाहरणं ।

“पादाहतं यदुत्याय मूर्झानमधिरोहति ।

स्वस्वाद्देवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥

अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ।

“स्रगियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति मां ।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवे-

दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया” ॥

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंशामूनोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रत्यागमेव वस्तुप्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन तस्य मद्भावः ॥

“इन्दुर्लित्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्भृगीणामिव
प्रञ्चानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रसृतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हा सगर्हैव तु ॥”

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्दादिगताञ्जनलित्त्वादिभ्यः कार-
य्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रसृतं कारणं प्रती-
यते ।

“गच्छामीति मयोक्तया नृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यग्वेक्ष्य वाष्पकलुषेनैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया वध्यता-
मित्यं खेहविवर्द्धितो नृगशिशुः सोऽप्यासमाभाषितः ॥”

अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्ये कारणमभिहितं । तुल्येऽप्र-
सृते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे
भवतीति, द्विधा । क्रमेण यथा ॥

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलहृदिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रसृतात् सहकारात् कस्यचित्
प्रसृतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोपि

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभुङ्करेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्षनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः चुधाभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा” ॥

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पृश्रीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः” ॥

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते । वाच्यस्य ‘सम्भवासम्भवाभयरूपतया त्रिप्रकारेण । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताधारोपणं विना ऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तर्निद्राणि भूर्यामि कण्टका वक्ष्वो वदिः ।

कथं कमलनालस्य माभूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य कण्टशिदधारोपणं विना कमलनामान्त-
निद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषान्तु सम्भवी-
त्पुभयरूपत्वं । अस्याय समासोक्तिवद्भावहारसमारोपप्राप्त्या-

शब्दशक्तिमूलाद्बसुधनेर्भेदः उपमाध्वनावप्रसृतस्य व्यङ्ग्यत्वं ।
एवं समामोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वं ।

(७०७)

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाचाभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा ।

“सुनद्युगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥

इदं मम ॥

“व्याजस्तुतिस्तव पथोद मथोदितेभ्यं

यस्त्वीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

सोचन्तु ते महदिदं घनधर्मराज

साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

(७०८) पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।

उदाहरणं ।

“स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य मैत्रिकैः” ॥

अत्र ह्यग्नीषेण स्वर्गो विजित इति प्रसृतमेव गम्यं कारण-
रूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये मैत्र्यस्य पारिजातमञ्जरीमावज्ञ-
स्पर्शनरूपकार्यदारेणाभिहितं । न चेदं कार्यात् कारणप्रतीति-

रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इष्ट तु वर्षनीयस्य
प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतं । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्
मुक्ताफलमूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनोना-
माचेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥

अत्र वर्षनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधक-
त्वेन वर्षनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि दूष्णोऽस्थिताः
कुक्षे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-
चित्रम्यानवलोक्य शून्यवडभावेकैकमाभाषते” ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता
इति कारणं प्रस्तुतं । “कार्यमपि वर्षनार्हत्वेन प्रस्तुतमिति”
केचित् । अन्ये तु “राजशुकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतस्य प्रभावा
बोध्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवेति” आहुः ।

(७०६) सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थते ॥
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥

अत्र द्वितीयाहुंगतेन विशेषेणार्थेन प्रथमाहुंगतः सामान्यो .
ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम मदीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥

• “पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां
त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तच्चितये दिधीर्षा-
मार्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यं” ॥

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः का-
र्यस्य समर्थकं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं” ।

• इत्यादौ सम्पद्धरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं । एतानि साधर्म्यं उदाह-
रणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिन्नाति भुवनचयं ।

शाम्भेत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं । “सहसा विदधीतेति”

• अत्र यज्ञनया विधीयमानमपि माधवस्यास्यभाष्यं महत्तरस्य
समावत एवास्यभाष्यमिति सामान्यगोपरसाधर्म्यंज्ञानेन समर्थते
इति टीका ।

काव्यलिङ्गात् । तथा हि “यत्त्रेवेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यं ।
अन्यथाऽसाकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं
निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते । “सहसा विदधीतेत्यादौ” तु ।

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सद्बुतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि ग-
तायं सहसा विधानाभावं मन्यद्दर्शनं शोपपत्तिकमेव करोतीति
पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

तदाजिराजिनिर्धूतधूनिभिः पद्भिन्ना हि मा ॥”

इत्यत्र हिंस्रशब्दोपादानेन पद्भिन्नादिति त्रिवेदेतन्मन्त्रं व्युत्-
तया नायमलङ्कारः । वैचित्र्यस्यैवान्तरङ्कारत्वात् ।

(७११) अनमानन्तु विक्रित्या ज्ञानं माथ्यम्य मादन्तु ।

यथा ।

“जानीमहेऽस्या इति मारयाद्या

विराजतेऽन्ताः प्रियवत्सवत्सः ।

उत्कान्तिजालैः प्रमृतेष्वदृष्टु-

स्वापापदुता कुम्भकतामिदम् ॥”

अत्र रूपकवशादिच्छितिः । इत्यत्र ॥

“यत्र पतत्यवसादां दृष्टिर्निश्चिताः सर्वत्र नव इराः ।

तथापरोपितङ्गेना धाष्ट्याः ॥ ७११ ॥”

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विहितः । उत्प्रेषायामनिश्चिततया प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

(७१२) अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सद् ।

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्त्वथवसायमूलोऽयमलङ्कारः ।

(७१३) अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजजतं ।

वधाज भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥”

अस्य च विहितविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यं ।

(७१४) वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वम्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्तविषये च क्वचिद्वस्तुरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“स्मरश्चरश्चतविधुराया भणामि मख्याः हृते किमपि ।

चणमिह विश्राम्य सखे निर्दयदयस्य किं वदाम्यथ वा” ॥

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे
निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाञ्च निरीक्ष्य नवमालिकां दलितां ।

हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथ वा” ॥

अत्र मरिच्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालञ्च णाहं दूतो तुञ्च पिञ्चोमिञ्चि ण मह वावारी ।

सा मरद्द तुञ्च अञ्चो एञ्चं धम्मक्खरं भणिमः” ।*

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं चपयतु चपां ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किं ॥”

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवग्रहभावि
भरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽगक्यवक्तव्यत्वादि । तृतीये
दूतीत्वे यथार्थवादित्वं । चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । नचायं विहि-
तनिषेधः । अत्र निषेधाभासत्वात् ।

(७१३) अनिष्टस्य तयार्थस्य विध्याभासः परो मतः ।

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा

“गच्छ गच्छमि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

समापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥”

* बालञ्च इति । बालक णाहं दूतो त्वं पिदोऽसीति न महान्
व्यापारः । सा मरिच्यते तवायश्च एतद् धम्मक्खरं भवान् इति च ।
णाहं दूतो णाहं मिच्छावदामोऽर्थः ।

अत्रानियत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति ।
विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

(७१६) विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्त्तिता ॥

विना कारणमुपनिवध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदनात्
कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचि-
दनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायामकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तं । अत्रैव “वपुर्भाति मृगीदृशः”
इति पाठेऽनुक्तं ।

(७१७) सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरन्नादा युवानोऽपि न चक्ष्माः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्ताद्यो महामहिमशान्तिनः” ॥

अत्र महामहिमशान्तिनं निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपाठे
“क्रियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
चानुक्तनिमित्तत्वमैव भेद इति पृथगुक्तं । यथा ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति यमुमायुधः ।

हरतापि तमुं यम्य शम्भुना न दमं मर्षं” ॥

अत्र तनुहरणेऽपि वलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निवध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वर” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निवन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहर” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निवन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । शुद्धोदाहरणन्तु मृग्यं ।

(७१८) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणे गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दृशाकृतिः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्द्वानलः शशिरुचोऽपि मोक्षायः ।

• हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरसाः ॥

सन्ततमुमसासङ्गाद्भ्रजतरुहकर्मघटनया नृपते ।

दिशपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥

अजस्य गृहतेो जन्म निरोहस्य हतद्वियः ।

स्रपतेो जागरुकस्य याचार्थं वेद कम्पव ॥

वषभोत्सङ्गमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरोजानिर्विषज्वालाकुम्भोऽभवत् ॥

नयमद्युगामेषनकं मानमृत्त्यापि दुष्पापं ।

रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दुगेति च मे” ॥

“त्वद्वाजिराजीत्यादि” “वह्नभोत्सङ्गेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः। अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां बह्व्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-
रन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते। विरहहेतुकत्वात् समाधानं।
अत्र “अजस्येति” आदावजत्वादिगुणस्य ग्रहणादिक्रियया वि-
रोधः। भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समाधानं “त्वद्वा-
जीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते” इति विरोधः।
“त्वद्वाजी” त्यादिकविप्रोढौक्त्या तु समाधानं। स्पष्टमन्यत्।
विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव वाध-
त्वेन प्रतीयते। विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव। इह
त्वन्योन्यं द्वयोरपि वाधत्वमिति भेदः।

(७१६) कार्यकारणयोर्भिन्नदेशनायामसङ्गतिः।

यथा।

“सा माला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं काराराः
सा पीनोन्नतिभत्पयोधरयुगं धत्ते मखेदा वयं।
साक्रान्ता जघनम्यस्तेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाग्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यहुतं” ॥

अस्याद्यापवादत्वादेकदेशस्ययोर्विरोधे विरोधानकारः।

(७२०) गुणैः क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः।

यद्वाऽऽरब्धस्य वैफन्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

विह्वलयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतं ।

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रंणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥

अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विह्वला प्रकृतयश्च उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

“अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यमेवि धनाशया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥

अत्र केवलं काञ्चित्धनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणं ।

“क वनं तद्वस्त्राभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ।
नियतं प्रतिकूलवर्त्तिना वत धातुश्चरितं स्रदुःसहं” ॥

अथ वनराजश्रियोर्विह्वलयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा वा ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यद्यपिरे युगघये ।
मदविभ्रमामकल्पयापपे पुनः
स पुरक्षियैकतमयैकया दृशा ॥”

(७२१). समं स्यादानुरूपेण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा ।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
अवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः” ॥

(७२२) विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥

(७२३) आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य द्रुमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिभं हतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकाशमामत ।
तनौ ममुस्तात्र न कैटभद्विप-
स्तपोधनाभ्यागममन्मृता मुदः” ॥

(७२४) अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मियः ।

यथा ।

“तथा सा शोभते तन्वो तथा त्वमपि शोभसे ।
रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी” ॥

(७२५) यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरं ।

किञ्चित् प्रकुर्व्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥

कार्य्यस्य करणं दैवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनन्पगुणगणा येषां ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥

• यद्विष्णी मच्चिवः सखी मिथः प्रियश्रिया ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हनं” ॥

इति रघौ ।

(७२६) व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥

यथा । “दृशा दग्धं मगमिजमित्यादि” ।

(७२७) सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुहं क्रियते यदि ।

व्याघात इत्येव ।

“इदेष नं तिष्ठ द्रुतगदमरोभिः कतिपयैः

धमागन्ता कान्ते गृदुन्मि न चायाममहना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं
न मृदो सोढा यद्विरहकृतमायासमसुमं" ॥

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तं । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि मौक्येण हेतु-
तयोपन्यस्तं ।

(७२८) परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य चेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

यथा ।

"श्रुतं कृतधियां मद्भाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः" ॥

(७२९) तन्मालादीपकं पुनः ।
धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरं ॥

यथा ।

"त्वयि मद्गुरमम्प्राप्ते धनुषाऽऽमादिताः शराः ।
शरैररिगिरसो न भूस्तया त्वं त्वया यशः" ॥

अत्रामादनक्रिया धर्मः ।

(७३०) पूर्वं पूर्वं प्रति विग्रेषणत्वेन परं परं ।
स्थाप्यतेऽपोद्घते वा चेत्स्यात्तदैकायन्त्री द्विधा ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

"मरो विकसिताम्भोजमम्भोजं मद्भ्रमद्भ्रमं ।
मद्भा यत्र मसद्भ्रीताः मद्भ्रीते मम्भरोदयं ॥"

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्ननः” ॥

कचिद्विशेष्यमपि यद्योत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च
दृश्यते । यथा ।

“वायो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदं” ॥

एवमपोहनेऽपि ।

(७३१) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा ।

“राजो मारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे मैथं ।
मैथे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गमर्ध्वसं” ॥

(७३२) यथासह्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नरैर्नुनीदि वशति सौमाश्वनेनावृणु
कीडाकाननमाविशन्ति वन्यकाणैः ममुद्यामय ।
इत्थं वञ्चुम दक्षिणानिम कुष्ठकण्ठेषु माहेतिक-
याहाराः सुभग लदीयविरहे तन्द्राः मत्तोनां मिथः ॥”

(७३३) कचिदेकमनेकमिदनेकं चैकगं क्रमात् ।
भवन्ति क्रियते या चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“म्यिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीपु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
 विचरन्ति विलामिन्यो यत्र श्रेणिभरालसाः ।
 वृककाकशिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥
 विमृष्टरागादधरान्निवर्त्तित-
 स्नानाङ्गरागादरूणाञ्च कन्दुकान् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गलिः
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥
 ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
 निधीयन्ते तयोः म्यूलाः स्नानयोरश्रुविन्दवः ॥”

एषु च क्वचिदाधारः मंहतरूपोऽमंहतरूपस्य क्वचिदाधेय-
 मपि । यथा “म्यिताः क्षणमित्यत्र” उदविन्दवः पक्ष्मादावमं-
 हतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता
 वृकादयः मंहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र
 चैकस्यामेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषानुद्धारान्नेदः । विनिमया-
 भावात् परिवृत्तेः ।

(७३४) परिवृत्तिर्विनिमयः समन्युनाधिकैर्भवेत् ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मन ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्द्धे ममेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनैः ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्णिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥”

अत्राधिक्येन ।

(७३५) प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहस्येच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

क्रमेणोदाहरणं ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किञ्चचुरप्रतिष्ठतं धिपणा न मेवं

जानाति कस्तदपरः मदमद्विवेकं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शब्दं ।

“किमारार्थं मदा पुत्रं कथं मेव्यः मदागमः ।

को ह्येयो भगवान् विष्णुः किं कामं परमं पदं ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाचार्यं । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वं । अप्रश्न-

पूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे अमनं शास्त्रे न युवतिरामास्त्रे ।

विन्ना यद्यपि न वपुषि प्रायः परिदृग्मते महता ॥”

“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां ममातये वज्र श्रुतं ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनं ॥”

ह्येयमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्म्मसु
वर्षमङ्कराद्यापेपु गुणच्छेदा इत्यादि ।”

(७३६) उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरं ॥

यथा मम ।

“वोचितुं न क्षमा श्युः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥”

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विसमा देव्वगई किं लब्ध्वं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्ख सुकलत्तं किं दुग्गेज्जरं खलो लोओ” * ॥

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः । न
चेदमनुमानं । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्माद्भक्तिकारात् ।
न च काव्यलिङ्गं । उत्तरस्य प्रश्न प्रत्यजनकत्वात् ।

(७३७) दण्डापूपिकयान्यार्यागमोऽर्यापत्तिरियते ।

“मूपिकेन दण्डो भचित” इत्यनेन तत्सदृशरितमपूपमच-
णमर्यादायाप्तं भवतीति नियतसमानन्यायादर्यान्तरमायतनी-

* का विसमेति । का विषमा दैवगतिः किं लब्ध्वं जणो गुणयाही ।
किं सोक्ख सुकलत्तं किं दुग्गेज्जरं खलो लोओ इति । सं० । टी० ।

त्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित् प्राकरणिकादर्थ्याद-
प्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणि-
कार्थस्येति द्वौ भेदो । क्रमेणोदाहरणं ।

“हारोऽयं हरिणाञ्चीणां लुठति स्तनमण्डले

मुक्तानामप्यवस्येयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥

विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यवहाय धीरतां ।

अतिलतमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्त्यविशेषो यथोदा-
हृते “हारोऽयमित्यादौ” । न चेदमनुमानं । समानन्यायस्य
सम्बन्धरूपत्वाभावात् ।

(७३८) विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरेयुतः ।

यथा । “नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्ता-
माज्ञा मौर्वी वा” । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धिवि-
पक्षोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्त्तव्यतामग्नवादि-
रोधः । स चैकपक्षाग्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलश्चात्र धनुःशि-
रोनमनयोरपि स्पष्टं सन्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्राप्य-
गर्भत्वेन । एवं “कर्णपूरीक्रियन्तामिति” अत्रापि । एवं ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” ।

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वं ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय प्राद्विषाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्याभावात्प्रायमन्तुहारः ।

(७३६) समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।

खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ।

यथा मम ।

“इहो धीर ममीर हन्ता जननं ते चन्दनञ्जामृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरोवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहमोह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निष-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कौकिलः” ॥

अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनञ्जामृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेतुन्तराणामुपादानं । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां
शोभनत्वात् सदोः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभ-
नानां योगादसदोः । सदसदोः यथा ।

“शशी दिवमधूमरो गलितयौवना कामिनी

मरो विगतवारिजं मुखमनचरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः मततदुर्गतः मञ्जना

नृपाङ्गनगतः खलो मगसि मत्त शल्यानि मे” ॥

इह केचिदाहुः “शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलम्याशोभन-
त्वमपि सदसदोः इति” । अन्ये तु “शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभ-
नत्वं धूमरादीनां त्वशोभनत्वमिति” सदसदोः, अत्र हि शशि-
प्रभृतिषु धूमरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विद्विक्तिविशेषसौत्र
चमत्कारविधायित्वं, “मगसि मत्त शल्यानि मे” मत्तानामपि
प्रत्ययेनोपसंहारश्च, “नृपाङ्गनगतः खल” इति प्रत्युत प्रामभे-

दादुष्टत्वमावहति, सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रकमादिति ।
इह च खले कपोतवत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः ।
समाथलद्वारे त्वेककार्यम्प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकता-
लीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

“अहणे च तहणि नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखं ।

मुखमानतञ्च सखि ते ज्वलितञ्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥

अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौ-
गपद्ये यथा ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् मितपङ्केरुहमोदरञ्चि चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां वर्षापि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥”

“धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिं” ।

’ इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येव दृश्यते । न चात्र दीपकं । एते-
हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणका-
लनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूनाः । दीपकस्य चातिशयो-
क्तिमूलत्वाभावः ।

(७४०) समाधिः सुकरे कार्ये दैवादस्वन्तरागमात् ।

यथा ।

“मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मै पतियतः ।

उपकाराय दिक्षेदमुदीर्णं घनगर्ज्जितं ॥

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिस्कारस्तस्यैवात्कर्षमाधकः” ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं
इभकुम्भौ भिनत्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥

(७४१) प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं ।

✓ निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“यत्त्वन्नेत्रममानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दोवरमित्यादि ।”

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्युति-
स्तच्चतुर्यदि हारितं कुवलयेस्तचेत् स्मितं का सुधा ।
धिकन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किवा वज्रं द्रूमहे
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥

अथ वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां नि-
ष्फलत्वं ।

(७४२) उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्यत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति दाम्नादल तात माया दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भूवनेऽग्निम् वधनानि दुर्जनानां” ॥

अथ प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु माय-
रूपकारः । यथा । “अहमेव माद्युषो वदतीत्यादि” ।

✓ (७४४) मीनितं वस्तुनो गप्ति योनस्त्वि तुन्यनुक्षणा ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिदागन्तुक ।
क्रमेण यथा ।

✓ “लक्ष्मीवक्षोजकस्त्रीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।

यस्तं नालक्षि भारत्या भामा नीलोत्पलाभया” ॥

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि । ✓

कोपोपदक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनां” ॥

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

(७४५) सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः । ✓

यथा ।

• “मल्लिकाचितधम्मिल्लाञ्चारुचन्दनचर्चिताः । ✓

अविभाष्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिमारिकाः” ॥

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निरुत्कृष्टगुणस्य तिरोधानं । इह त्वभ-
योस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

(७४६) तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा ।

• “जगाद वदनद्वन्द्वपद्मपर्यस्तपातिनः ।

• नयन्मधुलिहः शैत्यमुदंशुदशनांशुभिः” ॥

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनं । इह तु वस्त्व-
न्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

(७४७) तद्रूपाननुधारस्तु चेतौ सत्यप्यतद्गुणः

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण मृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥

यथा वा ।

गाङ्गामसु सितमसु चामुनं कज्वलाभमर्मुयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य
नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नं । उत्तरत्रापस्तुतप्रशंसया विद्य-
मानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः
सम्पर्केऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणायद्वेषरूपविच्छित्तिविशे-
षाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात् ।

(७४८) संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥

सूक्ष्मः मूलमतिभिरमंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्तव्यन्दिस्वेदविन्दुप्रयन्मैर्दृष्ट्या भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्या व्यञ्जयन्तो वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत् ॥”

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याद्वित् पुरुषायितं
पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितं । इङ्गितेन यथा ।

“मद्धेतकालमनभं विटं जाला विदग्धया ।

रमसेचार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र विटस्य भूसेपादिना ललितः मद्धेतकामाभिप्रायो
रजनोकामभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

(७४९) व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

यथा ।

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्स-
द्रोमाद्यातिविसंष्टुलाखिलविधियासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमाहमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताहः शिवः” ॥

नेयं प्रथमापङ्कतिः । अपङ्कवकारिणो विषयस्थानभिधानात् ।
द्वितीयापङ्कतेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

(७५०) स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनं ।

दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिभादेः स्वयोस्तदेका-
ग्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलममहद्वारयन्त्रयपद्मा-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।
स्फूर्ज्जङ्घुङ्घारघोषः प्रतिदिग्मखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमहृणोच्छूनचक्षुस्तरसुः” ॥

(७५१) अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं ॥

यथा ।

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
येनैकचक्षुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” ।

यथा वा ।

“आमीदञ्जनमचेति पद्मामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारी माचात्कुर्ष्वे तवाकृतिं” ।

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे
 तस्याहेतुत्वात् । न चाद्भुतो रसः । विस्मयं प्रत्यस्य हेतुत्वात् ।
 न चातिशयोक्तिरलङ्कारः । अथवसायाभावात् । न च भ्रान्ति-
 मान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् । न च स्वभा-
 वोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्दर्शनं
 स्वरूपं, अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छिन्निविशे-
 योऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः क्वचित् स्वभावोक्तावयस्या विच्छिन्नेः
 सम्भवस्तदाभयोः सङ्करः ॥

“अनातपचोऽप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपचैरिव सर्व्वता वृतः ।

अचामरोऽप्येष मदैव वीज्यते विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययं” ॥

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः । वर्णनावशेन
 प्रत्यक्षायमाणत्वात् स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्यक्षायमाण-
 स्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलङ्कारो भवितुं युक्तः ।
 यद्योदाहृते “आसीदञ्जनमित्यादौ” ।

(७५२) लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनेदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं मद्दताञ्चरितं भवेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“अधःकृतामोघरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानां ।
 ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरोकरोति ॥
 नाभिप्रभिवाम्बुरुहामनेन संस्रयमानः प्रथमेन धात्रा ।
 अमुं युगान्तेषितयोगनिद्रः मंहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥

(७५३) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।

✓ गणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

तदाभासौ रसोभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवद-
लङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षोत्यादि” । अत्र शृङ्गारः
करणस्याङ्गं । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्टप्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आमोलितालमविवर्त्तिततारकाचो

मत्कण्ठवन्धनदरशयवाङ्गवर्णो ।

✓ प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संख्यत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥

अत्र सन्धोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं । स च विप्रल-
भस्याऊर्जो बलं । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्राप्तोत्त्यूर्जस्वि । यथा ।

“वनेऽखिलकलामक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

✓ त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वन्ते रतिं” ॥

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गं । एवं भावा-
भासोऽपि । समाहितं परीक्षारः । यथा ।

✓ “अविरलकरवालकम्पनैर्मृकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेवपुत्रेणान्” ॥

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

✓ (७५४) भावस्य चोदये सन्धौ मिथ्यत्वे च तदाख्यकाः ।

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशवलनामानोऽलङ्काराः।
क्रमेणोदाहरणं ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि तन्नाम लेभिरे विषमां दशां” ॥

अत्र त्रामादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गमङ्गममुत्सुका ।

मलज्जा चान्तिके मख्याः पातु नः पार्व्वती सदा” ॥

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुम्भारी

हसालस्यं वितर हृह हा व्युत्क्रमः कामि यामि ।

दत्तं पृथ्वीपरिवृढभवद्विदिपोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित्फलकिमलयान्याददानाभिधत्ते” ॥

अत्र शङ्कासूयाधृतिरुत्थितयमदेन्यविवोधैरुत्सुक्यानां श्रव-
न्मता राजविषयरतिभावस्याङ्गं । इह केचिदाहुः “वाच्यवाच-
करूपान्मङ्गरणमुखेन रमाद्युपकारका एवामङ्काराः । रमाद-
यस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामनङ्कारता
भवितुं युक्तेति” अन्ये तु “रमाद्युपकारमात्रेणैवामङ्कारिता
देशो भाक्त्यिरन्तनप्रमिद्धाङ्गीकार्य एवेति” अपरे च “रमा-
द्युपकारमात्रेणानङ्कारत्वं मुख्यता रूपकारिता वाच्याद्युपधानं
अजागलमनन्याद्येनेति” । “शभियुक्तास्तु स्वव्यञ्जकवाच्यवाचका-
द्युपहतैरङ्गभूतैरमादिभिरङ्गिणो रमादेर्वाच्यवाचकीपङ्कारदा-
रेणोपकुर्वन्निगमहृतियपदेशो लभ्यते । समामोर्गो तु नाप-
कादिव्यवहारमात्रमैवामङ्कारिता न ताम्वादण्य, तण्योक्तनीति
विहादिति” मन्वन्ते । अत एव धनिवारिणाङ्गं ।

“प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रमादयः ।

काथ्ये तस्मिन्नलङ्कारो रमादिरिति मे मतिरिति” ॥

यदि च रमाद्युपकारमात्रेणालङ्कतित्वं तदा वाचकादि-
ष्वपि तथा प्रसज्येत । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रमादीनामङ्गित्वे
रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः” तदपि
परास्त्वं ।

(७५५) यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चा-
रुत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रित्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

(७५६) मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः सोरेन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिखदनः” ॥

अत्र “पायादपायादिति” यमकं । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा
द्वितीयार्थे च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्चब्दाऽर्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

(७५७) अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कतीनां तद्वदेकाग्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

अद्वाङ्मिभाषा यथा ।

“आहृष्टवेगविगलदुजनेन्द्रभोग-
निर्गोकपट्टपंरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।
मन्यव्यथायुपगमार्थमिवाशु धस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥

अत्र निर्गोकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।
मा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तृषणमूल-
वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गं । श्लेषस्य पादमूलवेष्टनमेव ।
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गं, अतिशयोक्तिश्च “मन्यव्यथा-
युपगमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गं । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकि-
न्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समामोक्तेरङ्गं । यथा वा ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तपुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिवा तथापि न ममागमः” ॥

अत्र समामोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गं । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।

अमन्दनचनानन्दकरं गण्डलमैन्दव” ॥

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत
इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारीपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति
मुखस्य चन्द्रगण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्ब-
न्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं, किं वा
विशेषणमाभ्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समामोक्तिः, यदा
ऽप्रस्तुतचन्द्रवर्षनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा,

यदा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बह्वनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देह-
सङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवे-
त्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयो-
र्द्वयोरिकतरस्य सङ्गावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्ब-
ति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं । चन्द्रस्य
तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकं, “मुखचन्द्रः प्रकाशते”
इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन
सम्भवतीति नोपमावाधकः ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरं” ।

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य मद्दृशेनोचितमिति लक्ष्या-
लिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमावाधकं नारायणे सम्भवाद्रूपकं ।

“एवं वदनाम्बुजमेणाच्छा भाति चञ्चललोचनं” ।

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे
चाम्भवाद्रूपकस्य वाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजं” इत्यादौ
साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः मामान्याप्रयोगे”
इति वचनादुपमासमाप्ते न सम्भवतीति उपमाया वाधकः ।
एवञ्चात्र मयूरव्यंमकादिलाद्रूपकममाम एव । एकाश्रयानुप्रवेशे
यथा मम ।

“कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि मा
तदानन्दः मान्द्रः स्फुरति पिष्टिताशेषविषयः ।
मरोमाद्योद सत्कुचकलशनिर्भिद्यवमनः

परीरम्भारम्भ ए इव भवितागोहृद्दृश " ॥

अत्र "वटासेणापोपत्तलमपि 'इत्यत्र हेकानुप्रामस्य "निरी-
 क्षेत' इत्यत्र चकारमादाय वृत्त्युप्रामस्य चिकाश्रयेऽनुप्रवेश ।
 एव चाथैवानुप्रामार्थापच्यनङ्कारयो । यथा वा । "ममाग्ध्वा
 नाधिष्ठम इति' अत्र रूपकानुप्रामयो । यथा वा । "कुर्वका
 रपकारणता ययुरिति" अत्र रवकारवपा इत्येव वकारवकार
 इत्येकमिति यमकयो । यथा वा ।

"अक्षिणअपश्रोअरमोएसु पक्षिअ मामाद्एसु दिअसेसु ।

मोहद् पमारिअमीआण णक्षिअ मोरविन्दाण" * ॥

अत्र "पक्षिअ मामाद्एसु" इत्येवाश्रये पथिक श्यामायि-
 तेत्युपमा । पथिदमामाजिकेखिति रूपक प्रविष्ट ॥

श्रीरुद्रशेखरमहाकविचन्द्रसुनु

श्रीविश्वनाथकविराजकृत प्रबन्ध ।

साहित्यदर्पणममु सुधियो विलोक्य

साहित्यदत्तमखिल सुखमेव वित्त ॥

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभाननाश्रीर्नारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्मन सम्भदयन् कवीनामेष प्रबन्ध प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे दशम परिच्छेद समाप्त ॥

ममाप्तश्चेद साहित्यदर्पण ॥

ॐ तस्यत ॥

* अभिनवपयोधरश्रीतेषु पथिक श्यामायितेषु दिवसेषु ।

शोभते प्रसारितमीवाणा नृत्य मधुरचन्दानामिति ॥ स० ॥ टी० ॥

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
चनर्घराघवः	१२८	११
ध्यामेयपुराणं	२	१०
ध्यार्थ्याविलासः	२०६	४
उदयनचरितं	१६६	२१
उदात्तराघवः	१२६	१६
कनकावतीमाधवः	२०५	१
कन्दर्पकोलिः	२००	८
कर्सुपराक्रमः	२०६	१
कर्पूरमञ्जरी	२०२	१
कादम्बरी	२१०	६
कामदत्ता	२३६	१३
कुन्दमाला	६५	१३
कुम्भः	१८३	१५
कुमारसम्भवः	५२	३
कुवलयान्धचरितं	२०८	१६
कुसुमशेखरविजयः	१६४	१६
कुसुमशेखरविजयः	१७०	५
कुवलयान्धचरितं	१०६	१
केनिरैवतकां	२०४	६
कीडारसातलं	१८१	२०
गृह्यसूत्रवाटिका	१५४	२
गण्डकौशिकः	१५२	११
चन्द्रकला	१६०	१८
कलितरामः	१५५	४
जानकीराघवं	१६४	१
त्रिपुरदाहः	१६४	१

नाम	प्रका	पृति
देवीमहादेव	२०२	१८
देशराजचरित	२११	१
धूर्तचरित	२००	१०
नटकमेलक	२००	१३
नर्मवती	२०२	०
नागानन्द	८२	१२/१३
नैघधचरित	२०८	११
पञ्चतन्त्र	२१०	१८
पुष्पभूषित	१८१	१२
पुष्पमाला	१२८	१२
प्रभावतीपरिणय	१८०	२
प्रशस्तिरत्नावली	२११	५
बालरामायण	१२०	१६
बालचरित	१४०	१८
विन्दमती	२०५	१५
विखदमणिमाला	२११	३
भाषार्णव	१०४	२
भरतशास्त्र	८६	१५*
भिच्चाटन	२०८	४
महाभारत	८	११
सायाकापालिक	२०४	१
मालतीमाधव	३३	१०
मालविकाग्निमित्र	१८८	४
मुक्तावली	२०८	८
मुद्राराक्षस	३२	३
मेनकाहित	२०३	१०
मेघदूत	२०८	६
पञ्चतन्त्र	१०६	१

नाम	पृष्ठा	पङ्क्ति
यादवोदय	२०३	५
रघुवश	६	११
रङ्गदत्त	१६१	१२
रत्नावली	३३	७
राघवविलास	२०८	१४
राघवानन्द	४६	१
राघवाभ्युदय	१८७	१६
रामचरित	१४०	१४
रामायण	६	११
रामाभिन्नन्द	१३८	१
रामाभ्युदय	१७१	४
रैवतमदनिका	२०१	१७
लीलामधुकर	१६२	४
वालिबध	२१३	१०
विक्रमोर्वशी	६४	१७
विष्णुपुराण	२	१३
विलासवती	२०२	७
श्रीरचरित	१५३	२
वेणीसहस्र	१३२	१३
शर्निष्ठाघयाति	१६५	५
शाकुन्तल	१३०	१५
शारीरिक्कमीमासाभाष्यव्याख्यान	२८६	१७
शिशुपालबध	२०८	१३
शङ्करतिलक	२०२	१४
समुद्रमथन	१६३	१३
सेतुबन्ध	२०८	१६
द्वययीवबध	६०	१०
दुर्घचरित	११०	१२

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृतनामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
अभिनगुप्तपादाः..	१४१	२
अभिहितान्वयवादी	२२	५
उदयनाचार्यः	१२०	१०
कालिदासः	१२८	२०
चण्डीदासः	२०५	१९
चन्द्रशेखरः	१८	२०
चाणक्यः	१६८	१५
दण्डी	२१०	१६
धर्मदत्तः	२३	१५
नारायणः	२३	१४
ध्वनिकारः	३	११
पुरुषोत्तमः	२५४	१०
भर्तृहरिः	३२	३
भोजः	२५५	६
महिमभट्टः	१२४	५
मुनिः	१३३	६
मुनीन्द्रः	८३	१३
राघवानन्दः..	०	०
रुद्रः	१६५	९
सक्रोतिजीवितकारः	४	१८
सायम्पतिमिश्रा	२८६	१०
सामन्तः	६	१९
सतिविवेककारः..	६	५
श्रीमन्नोचकारः	८०	१४
श्रीविद्यारम्भीसामन्तः	७६	३

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकामञ्ज्या ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकामञ्ज्या ।
अङ्गलक्षणं	६	५१८
अतद्गुणः, अलं.	१०	७४७
अतिशयोक्तिलक्षणतद्भेदाः	१०	६६७—६८
अधिकं, अलं	१०	७२३
अधीरालक्षणं	३	१०६
अनुकूलं, अलं	१०	७१३
अनुकूलनायकः	३	७३
अनुप्रासः, अलं	१०	६३३
अनुभावाः	३	१६२
अनुमानं, अलं	१०	७११
अनुदेशः, अलं	१०	७३२
अन्तःपुरसहायाः	३	८१
अन्त्यानुप्रासः, अलं	१०	६३७
अन्योन्यं, अलं	१०	७२४
अपङ्क्ति, अलं	१०	६८३—८४
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	१०	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना	२	१६
अभिधाट्टकिकथनं	२	१२
अभिनयलक्षणविभागौ	६	२७४
अभिसारस्यानकथनं	३	११७
अभिसारिकालक्षणं	३	११५
अर्थचिन्तनसहायाः	३	८०
अर्थगतदोषाः	७	५७६
अर्थवैविध्यकथनं	२	११
अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः	६	६१७—६२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं	१०	७०८

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अर्थोपत्तिः, अर्थं	१०	७३७
अर्थोपक्षेपकभेदप्रकारतल्लक्षणानि ..	६	३०८—३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका इतिवृत्तस्य पञ्चभागभागाः }	६	३३०—३३७
असङ्गतिः, अर्थं	१०	७१८
आ		
आक्षेपतद्भेदाः, अर्थं	१०	७१८
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ नायवस्तुभेदाः }	६	२६६
आमुखलक्षणतद्भेदतल्लक्षणानि ..	६	२८७—२८३
आरभटीभेदास्तल्लक्षणानि च	६	४२०—४२४
आर्थी अङ्गना तद्भेदकथनञ्च	२	२७—२८
आलम्बनविभावा	३	१४
इ		
ईदृशगलक्षण	६	५१८
उ		
उत्कर्षः, अर्थं :	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अर्थं	१०	६८६—६८२
उदात्तं, अर्थं	१०	७५२
उद्दीपनविभावा	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अर्थं	१०	६४४—६६७
उपरूपकभेदाः, (दृश्यकार्यं)	६	२७६
उपादानलक्षणा	२	१४
उल्लाप्यलक्षणं	६	५४५
उल्लेखः, अर्थं	१०	६८२

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

ए

एकरसगतस्थायिभावस्य रसान्तरे सञ्चारित्वकथनं	३	२०४
एकावली, अलं	१०	७३०

ओ

ओजोगुणः	८	६०६
---------	---	-----

औ

औदार्यं, नायिकालङ्कारः	१	१३४
------------------------	---	-----

क

कन्यकालक्षणं	३	११०
करुणादीना रसत्वसंस्थापनं	४	३४
कलान्तरितालक्षणं	३	११७
कान्तिः, नायिकालङ्कारः	३	१३०
कारणमाला, अलङ्कारः	१०	७२८
काव्यलक्षणं, उपरूपकभेदः	६	५४६
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं	१	४
काव्यनिष्ठलक्षणस्वरूपं	१	२
काव्यफलानि	१	२५०—२६६
काव्यभेदौ तत्रकारभेदाश्च	४	७१०
काव्यलिङ्गं, अलं	१०	३
काव्यस्वरूपं	१	१४०
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः	३	१४२
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः	३	१५०
कुतूहलं, नायिकालङ्कारः	३	१५०
कुलजावेश्याप्रेय्याग्राम- भित्तारावस्थाकथनं	२	११६

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
केलि, नायिकालङ्कार	३	१५३
कौशिकीवृत्तिसूत्राणि च	६	८११—८१५
ख		
खण्डितालक्षणं	३	११८
ग		
गद्यस्वरूपतद्भेदतल्लक्षणाणि.....	६	५६६—५७१
गर्भाद्भेदस्तल्लक्षणाणि	६	२०६
गर्भाद्भेदस्तल्लक्षणाणि च	६	३६५—३७०
गाम्भीर्यलक्षण	३	८३
गुणभेदा	८	६०५
गुणलक्षण	८	६०८
गोष्ठीस्वरूप	६	५७१
घ		
घकित, नायिकालङ्कार	३	१५२
घिन्न, अल	१०	६८५
ङ		
ङ्केकानुप्रास	१०	६३८
ट		
टिमलक्षण	६	५१०
ठ		
तद्गुण, अल	१०	७८६
तपन, नायिकालङ्कारः	३	१८०
मुख्ययोगिता, अल	१०	६८५
मुख्यलक्षणा, अल	१०	७८८
तेजोललितौदार्यलक्षणाणि	३	८५
घोटकस्वरूप	६	५७०

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
परौजा	३	१०६
पर्याय, अर्थ, .. .	१०	७३३
पर्यायोक्तं, अर्थ, .. .	१०	७०८
पीठमहानामा नायकसहायः .. .	३	७६८
पीठमहानादीनामुत्तमत्वकथनं .. .	३	८
पुनरुक्तव्यवभासलक्षणं .. .	१०	६३२
प्रकरणनामैकदृश्यलक्षणभेदाः .. .	६	५११—१२
प्रकरणिकालक्षणं .. .	६	५५८
प्रगल्भाधीरालक्षणं, अर्थ .. .	३	१०८
प्रगल्भालक्षणं .. .	३	१०१
प्रतिनायक .. .	३	१५६
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तल्लक्ष्यानि च	६ .. .	३५१—३६८
प्रतिवस्तूपमा, अर्थ .. .	१०	६६०
प्रतीप, अर्थ .. .	१०	७८१—८२
प्रसादगुणः .. .	८	६११
पुद्गलनं, तन्नियमाद्य .. .	६	५५३—५६८
प्रहेलिकायाः अर्थान्तरनिराकरणं .. .	१०	६८६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकायां .. .	६	५८८
प्रगल्भ्यं, नायिकालङ्कारा .. .	३	१३३
प्रसङ्गं, उपरूपकभेदः .. .	६	५८०
प्रोद्यतभर्तृकालक्षणं .. .	३	११८
प्रलायांरव्यक्रायां वस्था- भेदतद्गतलक्ष्यानि च	५	३१८—३२६
प्रत्ययकथनं .. .	६	५१२
प्रत्ययं .. .	६	५५६
प्रत्ययं .. .	६	९८१

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
नाटिकास्वरूपकथनं	६	५२६
नाट्यभाषाविभागः	६	४३२
नाट्यरासकलक्षणं	६	५४३
नाट्यालङ्कारभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६	४०१—५०२
नाट्ये लक्षणानि	६	४१४—४००
नाट्योक्तीनां निरूपणं	६	४२५—४२१
नायकगुणाः, [८]	४	८६
नायकप्रथमभेदाः	४	६५
नायकभेदाः, [४८]	४	७५
नायकलक्षणं	४	६४
नायिकात्रैविध्यकथनं	४	६६
नायिकाभेदाः [३५४]	४	१९२
नायिकानामलङ्काराः	४	१२५
निदर्शना, अर्थं	१०	६६६
निबंधशास्त्रभेदास्तत्तल्लक्षणानि	६	४६१—४०५
निर्घण्ट्यालङ्कारः	१०	६८५
निर्घण्ट्यार्थद्वयलक्षणं	४	८०
प		
मताकाश्यानलक्षणतद्भेदाः	६	२६६—१०४
पदकक्षणं	४	८
पद्यमयकाव्यनियमाः	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदा	४	१०८
परिकरः, अर्थं	१०	००४
परिग्रामलक्षणं तद्भेदा च	६	००६
परिच्छिन्ना, अर्थं	१०	०३४
परिचंख्या अर्थं	१०	०३५

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
रसस्य स्वप्रकाशत्वाखण्डत्वसिद्धिः	३	६०
रसस्यानुकर्तृगतत्वनिरासः	३	५८
रसस्यालौकिकत्वसहृदयसंवेदकत्वकथनं	३	५६
रसस्वरूपतदाश्वादप्रकारौ	३	३३
रसानां परस्परविरोधः	३	४२
रसाश्वादे विभावादीनामेकाकारता	३	४६
रसोद्देशे विभावादीनां कारणात्वकथनं	३	४५
रासकलक्षणं	६	५४०
रूपकनामकदृश्यकाव्यभेदाः	६	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि	१०	६६६—६७०
लक्षणभेदाः	२	२१
लक्षणलक्षणा	३	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	२	२६
लक्षणावृत्तिकथनं	२	१३
लक्षणा सारोपाध्यवसाना	२	१०
लक्षितं, नायिकालङ्कारः	३	१४४
लाटानुप्रासः, व्यलं	१०	६२०
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६	५०४—६
लीला, नायिकालं	३	१५६
वक्षोक्तिः, व्यलं	१०	६४१
वत्सलरसः	३	२४१
वाक्यस्वरूपं	३	६
वासकसंज्ञालक्षणं	३	१२०
विश्वरूपालङ्कारः	१०	०१०
विशतं, नायिकां	३	१४६

साहित्यदर्पणद्वितीयपत्रम् ।

प्रकरणम्	पट्टिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
भावः, नायिकालङ्कारः	३	१२६
भाविकं, अलं	१०	७५१
भाषासमः, अलं	१०	६४२
भ्रान्तिमान्, अलं	१०	६८१
म		
मदः, नायिकालङ्कारः	३	१४५
मध्याधीरादीनां लक्षणं	३	१०३
मध्याप्रगल्भाभेदान्तराशि	३	१०२
मध्यालक्षणं	३	१००
महानाटकलक्षणं	६	५१०
मालादीपकं, अलं	१०	७२६
महावाक्यं	३	७
माधुर्यलक्षणं	३	६२—१३२
माधुर्यं, गुणभेदः	८	६०६
मितार्थसन्देहप्रहारकौ द्वौ	३	८८
सुग्धालक्षणं	३	१५४
सुग्धाकन्यकयोरनुरागेद्वितानि	३	६६
सोढायितं, नायिकालङ्कारः	३	१४१
सौगध्यं, नायिकालङ्कारः	३	१४८
य		
यमकलक्षणं	१०	६४०
र		
रसगतदोषाः	०	५६०
रसनिर्बन्धनं	३	३९
रसभाषाभाषी	३	२४०
रसभेदतल्लक्षणतदवान्तर- भेदाः सोढाचरणाः }	३	२०६—२१८

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
यज्ञनादृत्तिः	२	२३
यज्ञनस्थानीया तात्पर्याख्या दृत्तिः ..	२	३१
यज्ञनाखोकारः	५	२६०—२०१
यतिरेकसङ्घेदाद्य, अक्षरं	१०	०००
यभिचारिभावसङ्घभेदनामानि ..	१	१६८—२०२
याघात, अक्षरं	१०	०२६—१०
याजोक्तिः, अक्षरं	१०	०१६
याजस्तुतिसङ्घभेदौ, अक्षरं	१०	०००
यायोगसङ्घं	६	५१०
शठनायकः	३	००
शब्दार्थयज्ञनयोः परस्परं सह- कार्यसहकारकभावकथनं } ..	२	२६
शिल्पकलक्षणं	६	५५१
शङ्करसहायाः	३	००
शोभासङ्घं	३	६०—१२६
श्रयश्चायभेदौ	६	५५०
श्रीगदितोऽपत्यकभेदः	६	५५०
श्रुत्यनुप्रासः	१०	६९६
श्रेयसङ्घभेदाः	१०	६०१—६०३
श्रेयासङ्घादः	१०	००५
शंलापस्योऽपत्यकभेदः	६	५१६
शंखद्वयं, अक्षरं	१०	०१६
शब्दनामिदानीमनुरागैः द्वितीयानि ..	२	१११
शट्टसङ्घं	६	५१९
शमं, अक्षरं	१०	०११

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदमध्या ।	कारिकासंख्या ।
विज्ञेयः .. , ,	३	१४६
विचित्रं, अलं	१०	७२२
विच्छिन्तिः, नायिकासं	३	१३८
विटलक्षणं	३	७८
विटविदूषकयोर्मध्यता	३	८५
विदूषकलक्षणं	३	७६
विधाभासः	१०	७१५
विभोक्तिः, अलं	१०	७०२
विप्रलब्धालक्षणं	३	११८
विभावकथनं तद्भेदात् च	३	६१—६२
विभावना तद्भेदात् च, अलं	१०	७१६
विभ्रमः, नायिकासं	३	१४३
विमर्शान्भेदात्तत्त्वज्ञानानि च	६	३०८—३६
विरहोत्कण्ठतालक्षणं	३	१२१
विरोधाश्रयः समेदः	१०	७१८
विलासलक्षणं	३	६१—१३०
विलासिकालक्षणं	६	५५२
विबोधा, नायिकासं	३	१३६
विश्लेषस्तद्भेदात् च, अलं	१०	७२५
विश्लेषोक्तिः, अलं	१०	७१७
विषमः, अलं	१०	७२०
वोधीलक्षणं	६	२८६—५२०
वोध्यन्भेदात्तत्त्वज्ञानानि च	६	५२१—५३२
व्ययनुप्रासः, अलं	१०	६३५
व्ययस्तद्धिनियोगात्	६	३१०
व्ययनादिविधकथनं	२	२४

अथ साहित्यदर्पणप्रवृत्तिपत्रं ।

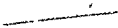
श्लोका ।	पङ्क्तिः ।	अशब्दं ।	शब्द ।
१	१	प्रारिषित	प्रारिषित
६	१६	विरोधा	विरोधा
८	१८	बाधा	बाधा
१०	१	{ तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादप्रिमाभिधा नं० ११ मूलपाठः ॥	
१०	२१	बाधे	बाधे
१३	१	प्रीतिस्तत्	प्रीतिस्तत्
१३	१५	तात्कर्म्यं	तात्कर्म्यं
१४	३	पूर्वोक्ताः	पूर्वोक्ताः
१६	७	सर्वं सद्ये	सर्वं सद्ये
२०	१६	सम्बलितः	सम्बलितः
२८	४	बाधे	बाधे
२८	१६	{ नापि भविष्यन्नित्योदि वक्तमानोऽपीत्यन्तं ५४ नं० मूलभुक्तपाठः ॥	
३६	८	दृक्कृत	दृक्कृत
३६	२२	शङ्क्य	शङ्क्य
३५	१४	अजातापयमा	अजातापयमा
५१	८	मु	मु
५२	१५	साम्ना	साम्ना
५४	१८	गम्य	गम्य
५६	२	अग्रान	अग्रान
८०	२	वध	वध
८०	१८	वध	वध
११२	३	नित्यता	नित्यता
११६	१८	अलिङ्गता	अलिङ्गता
११८	३	अपारा	अपारा
१२३	१८	आलिङ्गता	आलिङ्गता
१२४	१६	अग्र	अग्र
१२५	३	दृक्	दृक्

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकसंख्या ।
समवकारलक्षणं	६	५१५
समाधिः, अलं	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	१०	७३६
सहोक्तिः, अलं	१०	७०१
सन्ध्यानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च	६	३३८—३५०
सात्त्वतीवृत्तिस्तद्विशेषास्तल्लक्षणानि च	६	३१६—३१६
सात्त्विकभावास्तल्लक्षणानि	३	१६६—१६०
समासोक्तिः, अलं	१०	७०३
सारः, अलं	१०	७३१
सङ्घट्टः, अलं	१०	७५०
सङ्केतगृहस्थलक्षणं	२	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तद्वेदौ च	३	१११
सामान्यालङ्कारः	१०	७४५
सूक्ष्मालङ्कारः	१०	७४८
स्थायिभावलक्षणभेदतत्तन्नामानि	३	२०५—२
स्मरणालङ्कारः	१०	६६८
स्वभावोक्तिः, अलं	१०	७५२
सस्त्रियस्त्रैविध्यकथनं	३	६८
सस्त्रीलक्षणं	३	६०
सस्त्रीभेदाः [१३]	३	१०८
स्वाधीनभर्तृकालक्षणं	३	११३
	४	
दृष्टोक्तलक्षणं	६	५५५
दृष्टितं, नायिकालं	३	१५१
दायः, नायिकालं	३	१२०
दायः, नायिकालं	३	१२८

साहित्यदर्पणस्य परिच्छेदतात्पर्यं ।

परिच्छेदः	तात्पर्यं ।	
१ प्रथमः .. काव्यस्वरूपनिरूपणं		१— ८९०
२ द्वितीयः .. वाक्यस्वरूपनिरूपणं		९— २२९०
३ तृतीयः .. रसभावादिनिरूपणं		२३— ९९९०
४ चतुर्थः .. ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गायकाव्यभेदनिरूपणं १००—११०९०		
५ पञ्चमः .. व्यङ्गनयापारस्वयपनं		११०—१२१९०
६ षष्ठः .. दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं		१२५—२११९०
७ सप्तमः .. दोषनिरूपणं		२१२—२४१९०
८ अष्टमः .. गुणविवेचनं		२४०—२५१९०
९ नवमः .. रीतिविवेचनं		२५४—२५१९०
१० दशमः .. अलङ्कारनिरूपणं		२५०—३११९०

शब्दा ।	पङ्क्तिः ।	अशब्दं ।	शब्दं ।
१२६	१६	सलम	संलम
१२७	४	वधो	वधो
१२६	१६	वध	वध
१३७	१	अदशनीया	अदर्शनीया
१४४	६	अनुसूया	अनसूया
१४८	१३	कारण	करणं
१४६	१२	अथा	यथा
१५०	३	परवरसो	परवसो
१६७	२०	चिन्तफलके	चित्रफलके
१७४	११	दियच्च	दिये च
१७४	१७	सालङ्कार	सालङ्कारै
१७८	१५	पूर्वं	पूर्वं
१८५	६	मानिनी	मानिनी
१८७	६	सर	रस
२५१	८	श्रोतः	श्रोतः
२५१	१२	साकुमार्य	सौकुमार्य
२५६	७	अजनस्यैव	अजनस्यैव
२६८	१२	चित्रमच्यते	चित्रमुच्यते
२७४	७	नुपपाश	नुपाश
२८१	११	मुख	मुखं
२८२	१६	क्षताया	क्षतार्था
२८४	१८	दाक्षेक्षि	दाक्षेक्षि
३८५	१६	स्तखो	स्तखो
३८२	५	मूर्था	मूर्था
३८२	२०	मुग्धेन	मुग्धेन
३८८	२०	यत	यते
३०१	१३	सम्भव	सम्भव
३०४	१४	अत्रैवार्थे	अत्रैवार्थे
३०५	१	यतिरक्ष	यतिरक्ष
१	१	गुणीभूत	गुणीभूत
१५	१७	नरायणे	नारायणे

PREFACE.

THE present edition of the Śāhitya Darpana has been prepared from a copy of the first edition of the same with the corrections and emendations of the Paṇḍits of the Sanskrit College in Calcutta, and of a MS. in the Library of the Asiatic Society (No. 156 of the Sanskrit Catalogue) containing the text, and also the commentary by Rāma-
charana.

The rendering of the Pracrit and the explanation of obscure passages in the original are taken from that commentary. I have added to this edition a list of the authors and works, mentioned in the text, with a reference to the passage, where their names first occur, and also an index of the technical terms, which, it is hoped, will be found useful in a work like the Śāhitya, abounding as it does with the definitions of the school

